

БАЙТЕРЕК

Литературно-художественный
и общественно-политический альманах
Выходит два раза в год

Литературалы эм ямагат политикалы альманах
Йылда эки кере шыгады

Учредитель: Министерство
печати и информации РД

2
2017

июль - декабрь

Государственное бюджетное уч-
реждение Республики Дагестан
“Редакция республиканских жур-
налов “Соколенок” и «Литератур-
ный Дагестан»

ЖУРНАЛДЫНЪ ИШТЕЛИГИ:

БИЗИМ СЫЙЛЫ МЕРЕКЕШИЛЕР

Гамзат Цадаса. Кирис соъз эм ятлавлар...3
Фазу Алиева. Кирис соъз эм ятлавлар.....8

ПОЭЗИЯ ЭМ ПРОЗА

Арслан Шабан улы, Фахрудин Абу
Шахман улы. Поэма.....12
Бийке Кулунчакова. Ятлав эм повесть.26
Тамара Дышекова. Ятлавлар.....42
Магомет-Али Ханов. Хабар.....45
Солган Суюнов. Ятлавлар.....51
Мурат Калмыкаев. Ятлавлар.....54
Магомет Кожаяев. Повесть.....56
Зухра Булгарова. Ятлавлар.....75

ТАРИХ ЭМ ИЛМИ ШЫГАРМАЛАРЫ

Пылев А. И. Илми макаласы.....79
Хайрудинов М. А. Тарих макаласы.....82
Дзыба А. Х. Адабият макаласы.....85

ХАЛК АВЫЗЛАМА БАЙЛЫГЫ

Тахир Акманбетов. Соъз байлыгы акында
макала.....88

ОЛАР ИСТЕ СЫЙ, АБЫРАЙ КАЗАН- ГАНЛАР

Ярдамга ян саввлеси де косылса.
Макала.....94

Етекши - бас редактор

М. Ахмедов

Редактор

Б. Кулунчакова

Редакциядынъ коллегиясы

А. Исмаилов

*(бас редактордынъ
орынбасары)*

М. Аvezов

В. Казаков

М.Кожасев

Э.Кожасева

Ш.Курмангулова

З.Магомедова

Редакциядынъ адреси:
367025, Махачкала,
Даниялов орамы, 55

Телефонлар:
бас редактор - 67-16-31
бухгалтерия - 67-18-75

БАЙТЕРЕК №2
На ногойском языке
июль - декабрь

Электронный адрес редакции:
litdag@mail.ru

*Регистрационный номер ПИ № ТУ05 - 00362
от 14.12.2016 г. Выданный управлением Роскомнад-
зора по Республике Дагестан.*

Байтерек. №2 2017 г.

Выход в свет 17.09. 2017 г.
Тираж 553 экз.
Заказ № 0909
Цена свободная.

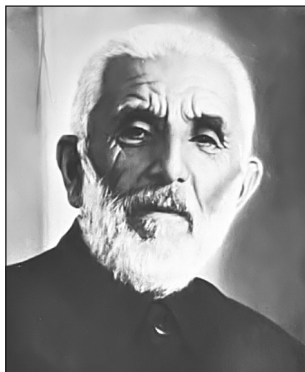
Редакция и издатель:

Государственное бюджетное учреждение Рес-
публики Дагестан “Редакция республиканских
журналов “Соколенок” и «Литературный Дагестан».
Адрес редакции и издателя: 367025, г. Махач-
кала, ул. Даниялова, 55

Типография: Издательский дом “Дагестан”.
Адрес типографии: 367018, РД, г. Махачкала,
пр. Насрутдинова, 61

Бизим сыйлы мерекешилер

ГАМЗАТ ЦАДАСА
(1877 – 1951)

Гамзат Цадаса- белгили авар шаири, басня язувшысы, драматургы. Дагыстан совет адабиятынынъ негизин салувшылардынъ бириси.

Гамзат Цадаса авылда тувган. Бас деп билимди межигиттинъ мектебинде араб тилде алган. Сонъында озъ талабы ман коьп классиклерди окыган.

Биринши китабин авар тилде «Метла адатов» деп атап, 1934 йыл Махачкалада шыгарган. Сол ок йыл июнь айда язувшылардынъ Биринши Дагыстан съездинде катнасады, «Халк шаири» деген йогары атка тийисли болады. Август айда Гамзат язувшылардынъ Савлайсоюзлык Биринши съездинде ортакшылык этип, СССР язувшылар Союзынынъ сырасына алынады.

Уллы Аталык согысы йыллардан алып Гамзат Цадаса китаблерин тез-тез шыгарады. 1943 йыл «За Родину!» деген ятлавлар йыйынтыгын, «Шамиль» деген поэмасын, орыс тилде - «Избранные произведения» деген китабин баспалайды. 1944 йыл авар тилде ятлавлар, орыс тилде баснялар шыгарады. Давдан сонъ да шаир коьп ислейди. Махачкалада, Москвада ызлы-ызыннан китаблери дуния коьредилер: «Собрание сочинений» (2 том), «Свободный труд», «Махмуд из Кахаб-Росо», «Горные вершины» эм коьп баскалары.

Элине, халкына эткен иси шаирдинъ йогары бааланган. Гамзат Цадаса коьп орденлердинъ иеси, Оькиметли Сталин баргыга тийисли болган, ДАССР эм СССР Оьр Советлерининъ депутаты болып сайланган.

Атаклы шаирдинъ яратувшылык иси халк арасында уьйкен сый ман пайдаланады.

КОБГЕРШИН, КАРГА ЭМ ШЫШКАН АКЫНДА ЭРТЕГИ

1.

**Алаллыгы бар дослык
Бу яшавда коьп байлык.
Ялгызлыкта, кыйында,
Мараз тийип турганда,
Баасы йок ол заттынъ.**

Бурын-бурын заманда,
Аьдем аяк баспаган
Калын уьйкен орманда,
Оьз эркине яшаган
Туьрли куслар, айванлар.

Агашлыкта бир карга,
Уя салып тыныкта,
Ялгыз оьзи турады,
Арада бек ялкады,
Дос керегин аньлайды.

Ялкканлыктан карайды
Тоьгерекке сак болып,
Аьр бир сести тыньлайды,
Орманга маьне берип.
Баьрин де ол танийды.

Бир йол карга коьреди
Аьдем ьзын сокпакта.
Акырын ол ушады
Сол ьзлар бойында.
Ол биледи - бу баьле.

Кус коьп йыллар артында,
Яслык не зат эттирмей:
«Оьлеекпен сосында
Баска дунья коьрмей»,
Деп зарланып йол алды.

Уша-уша ол шыкты
Ярык ерге, бир элге,
Суьйинген кус аьдемге
«Карр!» деп кышкырып айтты.
Баьри де ога карады.

Не зат сонда басланды:
Биревлер ога тасты,
Экиншилер туьбекти
Тускап тувра аттылар,
Ызыннан онынь шаптылар.

Ер-ери яраланып,
Карга калай да кашты.
Агашлыкта коьп ятып,
Не болганын аньлады:
Инсан суье тек оьзин.

2.

Ойланып юрген карга
Бирден эслей анъшыды.
Мойны кыйсык, оьзи буюкир,
Тек коллары бек оьткир,
Ол яды шилтерди.

Сонъ уьстине аслыкты
Номай этип шашады.
Арман кетип ятады,
Калын оьлен ишине,
Эм куьтеди кусларды.

Мине келди уьйилип
Ак мойынлы конаклар.
Тавып алтын урлыклар,
Шоьпледилер куванып.
Кайдай даьмли бу аслар!

Ама шилтер акырын
Аякларга оралды.
Анълап баьле экенин,
Коьгершинлер бек коркты.
Ян-якка олар кашты.

Йыгылдылар баьри де,
Ушып болмай бирев де.
Эм сол заман кышкырды
Куслардынъ етекшиси,
Коьк мойынлы коьгершин:

«Бизим енъуьв бирликте,
Куьшимиз баьтирликте,
Силкинип бирден турып,
Шилтер мен коьтерилип,
Коькке бирге ушайык.»

Бас деп анъшы соьгинди
Коьрип ушкан шилтерди.
Ыслайым деп ювырды,
Ама эслеп кусларды
Адалады, токтады.

Анъшылавда сулыплы
Буюкир эркек каргана,
Уьйине бос кайтканда,
Алдын ондай акыллы
Кусларды ол коьрмеген.

Кобгершинлер сол ара
Тырнаклары шырмалып,
Бир уядынь касында
Токтадылар қуванып.
Мунда шышкан яшай эди.

Зайрак атлы шышканды,
Акыллы алал досты,
Кобгершинлер биледи,
Кыйынлыкта сенеди.
Оьзлери де тап солай.

Мине аьли шилтерди
Кобргенлей ок, тез болып,
Достынь обтқир тислери
Йыртып-уьзип алады,
Эркинликти береди.

Йиплер коьп, шышкан ялгыз,
Ама ол бир токтавсыз,
Арыганын билдирмей,
Куллык эте уьндемей.
Бу затка шайыт карга.

Ол куслардынь артыннан
Ушкан эди бу ерге.
Эм теректинь басыннан
Сукланып карай иске,
Мундай татым дослыкка.

3.

Конаклары кеткен сонь
Карга инге янасты.
Шышкан ога корқувлы
Кобзлери мен карады.
Собйлев керек барган сонь.

Эм карга булай деди:
«Йол ашайык дослыкка,
Мен де ялгыз бу якта.»
Зайрак ойлап турмады,
Алгасап явап берди:

«Биз — душпанлар тувганнан,
Табиат солай язган.
Аш болганда сен мени

Ютаяксынъ туыйилмей,
Дослык бизге келиспей!»

Разы болмады карга:
«Олтырып терек баста
Коьрдим шынты дослыкты,
Танъ, алал юрегинъди.
Керек мага сендей дос...»

Досластылар ызында
Эки ялгыз орманда.
Бир бирисин коршалап,
Юрдилер тез-тез катнап.
Табиат та янъыла.

Юреклер ашык болса
Аьдемлер де арада
Явлары ман яраса.

МОЛЛА ЭМ УРЛАКАЙЛАР

Бир йол молла базардан
Эшки алды соймага.
Курбан байрам янаскан
Болсын эти садака.

Йолда онынъ яныннан
Озып бара уьш инсан.
Куьле олар эшкиге:
«Кара сен бу аьжепке!

Молла сенмей ийтине,
Йипке байлап барады.
Халаты да батады,
Тийип ийттинъ туьгине.

Сондай молла болганнан
Бир де болмаган артык». Эситкеннен, коркканнан,
Йиберди молла эшкиди.

Арман кетип халатын
Кум ман ийттен тазалап,
Мутпады ол дуvasын
Окымага кайталап.

Урлакайлар, налатлар,
Эшкиди тез сойдылар.

ФАЗУ АЛИЕВА

Алиева Фазу Гамзатовна — шаир, язувшы эм публицист. Дагыстан эм Россия адабиятынынъ оьсуьвине атаклы шаир коьп косым эткен.

Фазу Алиева Гиничутль авылда (Хунзас районы) тувган.

Москвадагы М.Горький атлы Адабият институтын битирип, туьрли куллыкларда ислеген. Коьп йыллар «Женицина Дагестана» журналдынъ бас редакторы болган.

Биринши китаби «Мой родной аул» деп аталып 1959 йыл авар тилде шыккан. СССР язувшылар Союзына 1961 йыл алынган.

60-70 йылларда (XX юзйыллык) Фазу Алиева бек коьп ислейди. Китаблери ызлы-ызыннан Махачкалада, Москвада шыгадылар. «Комок земли ветер не унесёт» деген китаб уьшин автор Н. Островский атлы баргыга тийисли болады.

80-90 йылларда (XX юзйыллык) Фазу Алиева баска элдерде де коьп китаблер баспалайды. Швецияда, Польшада, Чехословакияда, Японияда Фазудынъ китаблери оз алдына шыкканлар.

Фазу Алиевадынъ исин оькимет йогары баалаган: ол Дагыстаннынъ халк шаири, С.Стальский атлы адабият баргысынынъ иеси, СССР-дынъ саклав Министерствосынынъ премиясына да тийисли болган, коьп орденлер мен, медальлер мен савгаланган.

Элине эткен кыйыны уьшин Фазу Алиева Святой Апостол Андрей Первозванныйдынъ орденин алган.

ЭРКИНЛИК

**Шыгардым мен уядан
Юрегимди кеньликке.
«Ал коьрим сен куслардан,
Канат яйып уш коькте.
Тек беремен маслагат:
Куьн нурларга шомылып
Эсинъ саспа алданып,
Келмей наьсип парахат.
Тап туьлкидей бу яшав:
Коьтерилсень бийикке,**

Ийтер сени тоьменге.
Керек болар сак карав.

Коркытпайман мен сени,
Бол, юрегим, йигерли.
Ымтылсак та биз оьрге,
Тамырымыз тек ерде.
Йыгылганда тарланма,
Кыйынлыктан кажынма,
Эркинликтинь баасын
Сол заманда билерсинь».

КОБЗ ЯСЛАР

Бир заманларым бар эди,
Мен йыласам ок сен аяп:
«Кобз ясларынъ тап юлдыздай!»
Дей эдинъ бетимди сыйпап.
Эм карай эдинъ сен мага
Ялын толган кобзлеринъ мен,
Орап онынъ йылувына,
Аньлап мени юрегинъ мен.
Буьгуьн болса сувук келген
Уйиме эм ойларыма.
Кувнак куьнлер энди биткен,
Туьседи кобз яс колынъа.
Юлдыздай ол яркырамай,
Таньгы шыктай ол яйнамай,
Кызыл канга айланады,
Эм оьзине йол салады.

УЯЛУВ

Уялшаньлык ийги деп
Эске салып аналар,
Уьндемеген аьруьв деп
Неше кере айтканлар.

А мен болсам ойлайман,
Кимге керек йигерсиз.
Эки соьзди, кадамсыз,
Айтып энди болмайман.

Аьне соьйтип уялып,
Суьйимимди ясырып,
Ялын отта янаман,
Сени коьрсем, кашаман.

Алла берген сезимди
Биз коркамыз алмага.
Сен сама оьткирликти
Коьрсет йигерсиз кызга.

ЯВАП

Коьргесиньме бир сама
Туьлкидинь сен куйрыгын,
Узын, юмсак байлыгын,
Нешев ога коьз сала?

Сен арсландай йигерли,
Оны коьптен билемен,
Тек болса да сеземен,
Касиетинь аьйлежи.

Аьне юмсак куйрыктай
Соьзлер сеннен шыгады.
Йылысып бир йыландай
Орап мени алады.

«Бнанмайман!» деп айтсам
Бир кувьиска тыгыла.
Оькинишли карасам,
Тез ок келип янаса.

Катса экен бир яным,
Битпей сол оьтиригинь,
Кагып ыслап басларын
Таслар эдим соьзлеринь.

Аста-аста бу казап
Яшавымды бездирди.
Бир куьн яздым мен явап:
«Битти ойын. Мут мени!»

Тап арсланнынь басындай
Салдым уьйкен белгиди.

АНА БОЬРИ УЛЫЙДЫ

Ана боьри бу кеше
Эш токтамай улыды.
Яным да неше кере
Талшыгып сувьды.

Не болган ол каърипке,
Йойдыма аъзиз досын,
Яде ялгыз баласын
Урлаттыма аъдемге?!

Таза арып ойлардан,
Шыктым сеске йол алып.
Кери кайтпан аяздан
Эм боъриден мен коркып.

Соъле заман тек инсан
Этер сага яманлык.
Тувмаса да йырткыштан,
Коърсетер сага корлык.

МЕНИМ СИНЪЛИМ

Бийик тавдынъ басында,
Ак булытлар касында,
Ялгыз терек обседи,
Яшав сырын биледи.

Иссиге де ол шыдай,
Сувыктан да кажынмай,
Буршак явса йыланмай,
Ел шайкаса йыгылмай.

Карагус бир арада
Ойнамага келеди.
Булытлар да озганда
Сыйпап-сыйпап кетеди.

Язгы ямгыр ювады
Япырагын, бутагын,
Таза ава орайды
Савлай онынъ кевдесин.

Ама мундай наъсипли
Куънлер ога аз келе.
Бек сынайды каърипти
Каты йоллы бактысы.

Кайдан ала ол куъшти,
Ким берген баътирликти,
Кыйынлыкты енъмеге,
Ялгызлыкка коънмеге?

Алгасап йолькпага
Мен келемен касына.
Экевмиз де бир соъзсиз
Йылытамыз юректи.

Поэзия әл проза

**АРСЛАН ШАБАН УЛЫ,
ФАХРУДДИН АБУ ШАХМАН УЛЫ**
(19 оьмир)

КАРАЙДАР МАН КЫЗЫЛ-ГУЪЛ
(*поэма*)

Бир ногай мырзадынъ Кызыл-Гуъл атлы юзиктей аьруьв кызы болады. Сол мырзадынъ ыргатыннан тувган Карайдар деп те бир оьксиз яс болыпты. Яс та, кыз да бир каралдыда, мырзадынъ азбарында оьскен экенлер. Оьсип еткенде яс пан кыз бири-бирин суьедилер. Тек кыздынъ атасына сосы ашыклык ярамайды. Ярлы яска, оннан озса оьзининъ кулыннан тувган ыргатка, кызын береек ойы йок.

Соны анълап, Карайдар казак шыгып кетип, мал йыйып, оьзининъ басына эркинлик сатып алмага, сонъ Кызыл-Гуълдинъ атасына калынълыгын тоьлеп, уйленмеге суьеди.

Мал дегенде ястынъ Ал-Йийрен деген аргымак аты болган экен. Карайдар Ал-Йийренди минип казак шыгып кететканда Кызыл-Гуълдинъ терезесининъ туьбине келип йырлайды:

Карайдар:

**Айт десенъиз, айтайым,
Аьр тараптан баслайым,
Айт деп минет этсенъиз,
Сизинъ коьнъил хошлайым.
Ойын мынан куьлкиди
Бу вайымга коспайым,
Олтырынъыз эситип
Кызыл-Гуъл ярдан баслайым.
Дивана болып, йоралар
Коьп кыдырдым кырларын,
Ал эндиги Карайдар
Калдырмай айтысын сырларын.
Олтырынъыз эситип
Эки ашыктынъ йырларын.
Ал такыя, кис боьркинъ
Яркырайды басынъда,
Коьгершиндей коьзелим**

Арууьв эдинь ясынъда.
Калды меним назарым
Кабагынъ ман касынъда,
Каранъада юргенде
Шам янады басынъда.
Мисли алма емиси
Ак тоьсинънинъ уьстинде,
Ашап тоймас аьдем зат
Емисинъди, ян билбил.
Мунъшылыгым айтайым
Яхшы тынъла, Кызыл-Гуьл.
Суьрдим даврен, Кызыл-Гуьл,
Тамам коьзел шагынъда,
Сенинъ тежим бир коьзел
Гуьл явлыгынъ басынъда,
Кел ойнайык экевмиз
Кызыл-Гуьл ярым, бавынъда.
Сол бавынъда ойнасам
Тагар дертим бири калмай,
Арманышлы калдым дуньяда
Кызыл-Гуьл ярым, сени алмай.
Арманышлы тувылма
Сени алмай калган сонъ,
Ястан бери, Кызыл-Гуьл,
Коьнъилим сенде болган сонъ,
Не этейим, Кызыл-Гуьл,
Меннен амал озган сонъ,
Оькинмеймен озганга,
Белки сонъы хайыр ды,
Икирамсыз бу дунья
Кызыл-Гуьл, сеннен айырды.
Кызыл-Гуьл меннен бос калды
Ушпа шарлак ак сарай.
Гуьл юзиннен нур тамган
Эки бети алмадай,
Кызыл-Гуьлдинъ дертиннен
Заьр шегемен бир талай,
Карайдардан айырылып
Кызыл-Гуьл калды йылай,
Кара бактым яр болып
Кавышайык биз солай.
Кызыл-Гуьл, ашык ярымсынъ
Бу йырларга кулак сал,
Кыдырып бакша-бавынъда
Кезер эдим бухыял,
Соьйлеген соьзинъ насыхат,
Ширинликте тилинъ бал,
Касынъ кара хат тежим,

Коюзинь кумар, юзинь ал,
Гуьл юзиньди коьргенде
Хайран болып калдым лал.
Карайдарынъ кетеек
Союзинь болса, айтып кал.
Зыяда акыл ойланып
Союз эндири тилине
Аьризин айтты карайдар
Ашык болган гуьлине.
Талдай ишин ярантып,
Минди бедев белине.
Кетпек болды Карайдар
Хажы-Тархан элине.

Кызыл-Гуьл:

Кара ерге кар явса
Кара бавырым саз болар
Хажы-Тархан коьзеллер
Соьйлемеге наз болар.
Кекеллери кыйылып
Яланъ селпик кыз болар,
Йоктыр Хажы-Тарханда
Мендей коьзел аз болар.
Ал-Иийренинъ астынъда
Ары да бери кезерсинъ,
Кабагынъ манн касынъды
Явып меннен безерсинъ,
Яхшы мынан яманды
Онда барсанъ сезерсинъ,
Ал-Иийренди ойнатып
Алдынгындай шаппассынъ,
Йоктыр Хажы-Тарханда
Мендей коьзел таппассынъ.
Куйрыгы кыз шашындай,
Ал-Иийренинъ сылув ат,
Болмас Хажы-Тарханда
Меним теким коьзел зат,
Кара ды меним касларым,
Ак кагытка язган хат,
Бурынгыдан калгандай
Бу айтканым акыйкат,
Ат оьлтирип таппассынъ,
Ян Карайдар, мендей зат.

Карайдар:

Сен бир ялган ярымсынъ
Юрисим элден коьзлеймен.
Кызыл-Гуьл, сеннен пайда йок

Мен бир коьзел излеймен,
Коьзим туьскен коьзелди
Дунья берип аларман.
Коьзел суьйсем мен онда
Мекан тутып каларман.

Кызыл-Гуьл:

Касуьветим казандай
Кайгым уьйдей тав болар.
Карайдар, сеннен айырылсам
Баьри мага яв болар.
Ян Карайдар, ашыгым,
Алып кетши обзинь мен.
Карсы алдыньда кайырып,
Шалып кетши коьзинь мен.
Оьмирим оьгер, Карайдар,
Бир хабарынь билгенше.
Карсы алдыньда шалып кет
Кара бавырым тилгенше.
Кара кийип олтырсам,
Ойнаганша, куьлгенше,
Уьмит узьбей, Карайдар,
Бу дуньяда оьлгенше,
Белки мени яр суьер
Сен айланып келгенше.

Карайдар:

Айланарман, Кызыл-Гуьл,
Оьмирим онда оьтпесе,
Каьрип баска мал кайда
Казак шыгып кетпесе,
Ал-Иийренди соярман
Бир куьн мунда етпесе.
Эш бир аьдем кол катпас
Аллах язув этпесе.
Кызыл-Гуьл калды заьр болып
Ушпа шарлак сарайда.
Тел тарагы колында,
Кызыл-Гуьл басын тарайды.
Явырын япкан ийирен шаш
Явган кардай борайды,
Гуьл явлыгы басында,
Тартып ягын орайды,
Кыналы бармак Кызыл-Гуьл
Терезеден карайды.
Карайдардан токтатып,
Кызыл-Гуьл явап сорайды.

Кызыл-Гуъл:

**Кызыл-Гуъл ярдан айырылып
Карайдар, калай кетерсинь?
Бараяк еринь узак ты,
Оьлип калсань нетерсинь?
Ашыгынъ эсинъе туьскенде,
Ах, сени деп айтарсынъ,
Ян Карайдар, ашыгым,
Неше куьннен кайтарсынъ?**

Карайдар:

**Ал-Йийреним астымда
Авыл коьрсем елермен.
Колтыгымда кобызым
Ойнарман да куьлермен,
Аьжел алые тувыл ды
Вакут етсе оьлермен.
Алгасама, Кызыл-Гуъл,
Алты айдан сонъ келермен.
Зыяда акыл ойланып
Ширин соьйлер Кызыл тил,
Куралай токсан куьнинде
Мен келермен, ян билбил,
Каьдирли язда келмесем
Яр суьйгеним соннан бил.
Коьзел суьйсем мен онда
Белки кайтпан, Кызыл-Гуъл.**

Кызыл-Гуъл:

**Ятсам, турсам, Карайдар
Сен боларсынъ тилегим.
Тал мойнынъа салганман
Кардан ап-ак билегим,
Карайдар, сеннен айырылсам,
Кыса баслар юрегим,
Юрегимнинъ ылашын
Табар мекан яракшы,
Яхшы йолга бар энди,
Коьрсинкенше куьн яхшы.**

Карайдар кеткеннен сонъ, Кызыл-Гуъл бек мыдах болып, мынъайып толгайды:

**Ушпа шарлак сарайда
Кызыл-Гуъл калды заьр болып,
Айланамды сув алып,
Юрер ерим тар болып,
Ушып барсам артынънан
Кос канатым бар болып**

**Келер мекен Карайдар,
Кара бактым яр болып.
Кара лашын кусымды
Оыз колым ман кашырдым.
Каршыгайдай Карайдар
Бавырымнан ушырдым.
Иыламага уялып
Йыр ман коьньилим кеширдим.
Карайдардай каьрипти
Оыз бактына тапшырдым.**

Карайдар авыл-авылда, халктан халкты кыдыра-кыдыра Кыргызга етеди. Етсе етсин, Кыргыз ханынынъ азбарында уйкен той болып туры экен. Сав Кыргызнан юйрик атлар да йыйылган, шабысаяк болып туры. Ат шабыска Карайдар да Ал-Иийренин минип косылады. Ат шабыста Ал-Иийрен баьринненде озып, биринши болып келеди.

Савлай аьдемлер Карайдардынъ атын мактайдылар. Сол ерде ханнынъ улынынъ коьзи кызады. «Атынъа ат берейим. Уьстине бир тулык алтын да берейим. Тек мага Ал-Иийренди бер», -деп тилеп те карайды. Болса да Карайдар унамайды.

Той кутылган сонъ, Карайдар атланып йол шыгады. Авлакка шыкканда ханнынъ улы саклавлары ман артыннан етип, Карайдарды курсап аладылар.

Ханнынъ аьдемлери ызыннан кувып келетаганын Карайдар билгени йок. Ол акырын, асыкпай барган. Ол болмаса Ал-Иийрен ханнынъ улына еткермеек эди.

Ханнынъ улы Карайдарга айтады: «Сен энди атынъды суьйсень де, бересинъ мага, суьймесень де, бересинъ. Сен энди булайда ялгыз аьдем, бизи минен эриспе де, туьсип атынъды бер».

Сонда Карайдар аттан туьсип, ханнынъ аьдемлерин де туьсирип, канжыгадан коьбызын шешип алып, булай толгайды:

**Асылы айван болса да
Етпес буга ушкан кус,
Аьр мыратка еткерген
Ал-Иийренге коьньилим хош.
Юз мынъ алтын берсень де
Кене бермен сага, дос.
Ушкан кустай Ал-Иийрен
Юриси артык зыяда.
Эш те коркпан дуныяда
Ялгыз юрсем кайда да,
Минсем айван дуьддили,
Болмас эш бу дуныяда.
Кыс кысладым япанда,
Ал-Иийренинъ айыннан.
Асырадым, сакладым
Асыл этип тайыннан,
Есир алдым баргыга
Кыргыз ханнынъ тойыннан.
Садага болсын ширин ян
Ал-Иийренинъ басыннан.**

**Кыздай айван кылыклы
Токсан оьнер уйренди,
Берсенъ савлай Кырымды
Кене бермен ийренди.**

Солай этип Карайдар ханнынъ аьдемлерин кобыз бан, йыр ман алдандырып, бирден каргып Ал-Иийренге минип кашады.

Ханнынъ улы артыннан еталмай калады. Калса да Карайдардынъ артыннан атылган коьп ядыралардынъ биревин Ал-Иийренге тиеди.

Кувгыннан кутылган аргымак баягы тийген ядырадан оьледи. Карайдар яв калып, Аштархан шабарине келеди. Ашык ярын саклап тамам азып калган Кызыл-Гуьл бир куьн бир теректинъ туьбине барады. Кишкей заманда Карайдар ман Кызыл-Гуьл экеви сол теректинъ астында ойнайтаган эдилер.

Сол куьнлери эсине туьсип, Кызыл-Гуьл толгайды:

**Ваьдеси озды Карайдар,
Курылды язык сабаны.
Алты карыс, бир суьем
Ал-Иийреннинъ табаны,
Кызбай ийрен ювырмас,
Тап айваннынъ шабаны.
Карайдардан кол уьздим
Озды ав келер заманы.
Карайдарым, дертинънен
Калай сабыр этейим.
Ызынъ ызлап, Карайдар,
Мен артынънан кетейим.
Кара басым кор болды
Кайда мекан этейим?
Ишим толар дертимнен
Ойнамасам, куьлмесем
Кызыл-Гуьл каьрип не этсин
Бир хабарын билмесем.
Келер бугай Карайдар,
Аьжел етип оьлмесе.**

Кызыл-Гуьлдинъ мунъайып турганын коьрип, тенъи Ян-Бийкеш зыранълап келеди касына. Тенъи келгенде ога карап Кызыл-Гуьл булай толгайды:

**Кешикти ярым, келмеди,
Озды заман, болды кеш.
Оьлип калса Карайдар,
Калай болар меним ис?
Оьлип калса Карайдар,
Кызыл-Гуьлге болды куьш.
Диван болып дертиннен
Кыйын болар меним ис.
Карайдарым келгенше,
Алгасайман, Ян-бийкеш.**

Ян-бийкеш:

Деди сонда Ян-бийкеш,
Бу айтканым болгайма?
Келеегин билалмай
Ишинъ бурап толгайма?
Карайдардынъ дертиннен,
Кайгы тутып мунъайма!
Кайтар бугай Карайдар
Ер кыйыры туврадан,
Карайдар манн кавышып.
Сонда болар мырадынъ.
Алтын тактынъ уьстине,
Ал шымылдык курайык.
Алгасама Кызыл-Гуьл,
Бир аз куьнге шыдайык.
Хан касында балшы бар,
Юр экевмиз барайык.
Бал аштырып, Кызыл-Гуьл,
Карайдарды сорайык.

Кызыл-Гуьл:

Меним йогым излеген,
Антлы кыймас, сен заьрши,
Карайдардынъ хабарын
Билер мекен ол балшы?
Мени коьрсе аьвлигер
Мен калайым, сен баршы!
Оьткен юма куьнинде
Кыдырдым ханнынъ базарын,
Ятсам, турсам ойлайман.
Карайдардынъ кайтарын,
Онда барсам сав келмен
Салса мага назарын.

Ян-бийкеш:

Кыдырып сейран этейик,
Шыпа болар дертинъе.
Эш бир аьдем коьз салмас
Кардан ап-ак бетинъе.
Туьспес аьдем назары
Явлык тутсак бетинъе.

Кызыл-Гуьлдинъ бетине перде тутып, Ян-бийкеш пен экеви балшыга бардылар. Басагадан адымлап уйге кирер-кормес балшыдынъ назары Кызыл-Гуьлге тигиледи. Сонда Кызыл-Гуьлге карап балшы толгайды:

Ал деп уйге киргенде
Аьликтирдинъ оьзимди.
Акылым тайды басымнан

Бирден коьрип юзинъди.
Айт хабарынъ, бер явап,
Эситейик соьзинъди.

Кызыл-Гуьл:

Кара кийип, кан кусып,
Кара бавырым тилгенмен.
Ятсам пикир, турсам ой
Бир дерт минен оьлгенмен.
Бир хабарын биле алмай,
Сеннен сорай келгенмен.
Хан касында балшысынъ,
Оьнеринъди коьрейим.
Карайдардан хабар бер,
Алтын-казна берейим.
Ваьде эткен Карайдар,
Язлык болар заманын.
Карайдардай каьриптинъ
Билерсинъме хабарын?
Юрегимди коркыстып,
Айтпа мага яманын.
Кешикти ярым келмеди,
Ютты мекен кара ер.
Бир хабары билинмей,
Оьлди бугай хайран эр.
Оьлип калса майданда
Кузгын карга оны ер.
Сеннен сорай келгенмен,
Туврасыннан хабар бер.
Ал-Йийрен ди аты онынъ,
Канаты бар суьбеде.
Куралай токсан куьнинде
Мен келермен, деп эди,
Озды язлар, болды куьз,
Карайдарым келмеди.
Ашылмаган Кызыл-Гуьл
Бир хабарын билмеди.
Ал-Йийрен ди аты онынъ
Кабыргада канат бар.
Кара ерде ювырар,
Кулан саннан явса кар.
Ашыгым онда, мен мунда,
Эситпедим бир хабар,
Ятсам пикир, турсам ой,
Карайдарга болдым заьр,
Аш балынъды коьрейим,
Аманма экен Карайдар?

Балшы:

Явырын суьек айтувы
Ягылмады кулака.
Кырым ханнынъ колында
Ала аяк йийрен каска.
Карайдарынъ тутылып,
Кетипти экен кайтпаска.
Тутнак болып туьсипти
Шанкай, Мескев, орыска.
Карайдарынъ кетеек
Оннан да йырак алыска.

Кызыл-Гуьл:

Ал деп уйге киргенде,
Акылынъды боьлерсинъ,
Туврасыннан хабар бер,
Танъла бир куьн оьлерсинъ.
Сеннен явап сорамай.
Яхшы бугай кайтканым,
Айландырма, сен балшы,
Акыйкатпа айтканынъ?

Балшы:

Ант этейим, Кызыл-Гуьл,
Бу соьзимде хаьте йок.
Карайдардай ашыгынъ,
Кайтпас ерге кетеек.
Козь дерия етиспес
Козьк тенъизден оьтеек.
Айландырып Кызыл-Гуьл,
Ялган айтпан мен сага,
Карайдардан кем болман,
Кызыл-Гуьл, келши мага.

Кызыл-Гуьл:

Фаьри-шайтан билесинъ
Ал эндиги оьзинъди.
Терисиннен шыгарсын
Кудайым-аллах коьзинъди.
Кыямет куьн болганда
Кара япсын юзинъди.
Таьнъирим кады болганда
Терис айткайсынъ соьзинъди.
Уьмитим бар, Карайдар
Келерме, деп бу куьзде.
Кыз суьвретим бузылып,
Сепкил туьсти бу юзге.
Авызынъ барып, уялмай,

**Калай айттынъ сен бизге?
Оъз ягдайынъ соьйлесинъ,
Алданман олай соьзге.
Мынъ йыл турсам дуньяда,
Яр суьймен оннан оьзге.**

Б а л ш ы:

**Мына сызык айтады,
Аман деп Карайдарынъ,
Кыялай сызык айтады
Келе юри ашыгынъ.
Суьйинишге берерсинъ,
Алтынланган касыгын.
Сыпыра тизип, ас салып,
Алва, секер уьресинъ.
Буьгуьн тувыл танъла аксам,
Карайдарды коьрерсинъ.
Карайдар ман кавышып,
Дунья завкын суьрерсинъ**

Балшыдынъ авмалы-тенъмели аьйлежи соьзине ийнанмай, келгенине де оькинип, Кызыл-Гуьл уьйине кайтады.

Узак кетпей Кызыл-Гуьлди бир мырзадынъ улы айттырып баслайды. Кыздынъ атасы береек болады. Кызыл-Гуьл унамайды. Атасы кызыннан сорамай алып ярасады. Кызыл-Гуьлдинъ янына кеш сайын тенълери йыйылып баслайдылар.

Бир кере Кызыл-Гуьл Карайдарга бек заьр болып, толгайды:

**Мунъшылыгым айтайым
Ян тенълерим сизлерге,
Дивана болып кетемен,
Бир-бир куьнде туьзлерге.
Коьмекейим буьлкилдеп,
Тилим келмес соьйлерге.
От йибергим келеди
Ушпа шарлак уьйлерге.
Карайдар кеткен элиннен
Казак шыгып былтыр яз.
Тапкан мекен Карайдар
Хажы-Тарханда мендей кыз?
Айырылмас йолы йок,
Аьсирет Эдик экевимиз.**

Болжалы етип, бир куьн Кызыл-Гуьлди ястынъ уьйине аькетедилер. Онда шымылдык курайдылар. Сол той болаяк куьн Карайдар да авылына кайтып келеди. Азган, тозган, Ал-Йийрен юйрик аты да оьлген, уьсти-басы да осал. Авылга киргенлей той болып турган уьйге ырасады.

-Бу кимнинъ тойы ды? -деп сораиды Карайдар.

-Бу Кызыл-Гуьл мен яс мырзадынъ тойы!

Сонда Карайдар бос келгенине уялып, акырын шыгып кетеди эм туькенге барып емис сатып алады.

Ол бирев емисти де кассы-коьзи кыйылган бир ярасык кыз сатады экен. Туькенши кыз Карайдарды яратып, куьлемсиреп соьйледи. Оны коьрген бир-экевлер келип Кызыл-Гуьлге еткередилер: «Авылга сенинъ Карайдарынъ келген. Тек сен тувылсынъ кайгысы. Туькенши мен ыржанъласып олтыры».

Сол соьзлер Кызыл-Гуьлге ашув тиедилер. Карайдар емис алып тойга келеди. Колтыгында кобызын коьрип, аьдемлер йырлатагы деп тилейдилер. Сол ерде Карайдар йырлайды:

Айт десенъиз, айтайым,
Кызыл-Гуьл ашык ярдан.
Кызыл-Гуьлдинъ этлери
Ак болар явган кардан.
Ширинликте тиллери
Таьтли ди секер балдан.
Нур тоьгилген юзлери
Кызыл ды емис нардан.
Бир коьзелдинъ дертиннен
Куса баслай ятканман,
Сол коьзелдинъ дертиннен
Хажы-Тарханнан кайтканман.
Аьр нышанын, сыпатын
Йьрга косып айтканман,
Сорасанъыз, тенълерим,
Мен бир коьзел йойтканман.
Бир коьзелден айырылдым,
Эй тенълерим, нетейим?
Сол коьзелдинъ дертиннен
Дивана болып кетейим.
Бир хабарын эситсем,
Канат кагып етейим.
Коьзелим мунда йок болса,
Уьмит уьзип кайтайым.
Ишинъизде олтырып,
Аьр нышанын айтайым.
Коьп ти онынъ нышаны,
Эситинъиз тенъ-йолдас,
Гуьл кызындай толганган,
Сылув шаркы, тогай кас,
Коьрген аьдем аьвлигер,
Коьркемликте тотыгус.
Тотыгустай бир коьзел,
Ашык эди бизлерге,
Сол коьзелдинъ дертиннен
Бир бедев ат мингенмен
Шыктым япан туьзлерге.
Коьзелимди излерге.
Коьптир онынъ нышаны,
Кирпиги кайкы, касса яй,

Кайда коьрсем танырман,
Нар камыстай зыйпа бой,
Коьзелимди табарман,
Эл йыйылган болса той.
Сол коьзелди сораман,
Толы халктынъ баьриннен,
Дивана болган каьрип яс,
Айырылып ашык ярыннан.
Айтсам аты Кызыл-Гуьл,
Толы халкка яр болар.
Аьсирет, ашык Кызыл-Гуьл,
Ол да мага заьр болар,
Коьп коьзеллер коьргенде,
Юерер ери тар болар,
Атын айтсам, билерсиз,
Белки мунда бар болар.
Исми, сойы, белгиси,
Кызыл-Гуьл онынъ аты эди
Коьрген аьдем аьвлигер,
Сондай коьзел зат эди.
Тотыгустай толанган,
Сылув шаркы дурбаты,
Каьллери бар бетинде,
Белгили эди сыпаты.
Бер нышанынъ, Кызыл-Гуьл
Акыйкат ашык яр болсанъ.
Баспан сенинъ уьстинънен,
Кара ерде кар болсанъ.
Кавышайык экевмиз,
Сен де мага заьр болсанъ,
Шыксана ярым, Кызыл-Гуьл,
Бу йыйында бар болсанъ!
Кызыл каврак капталым,
Кыска болган тизимнен
Карап коьзим тоймайды,
Нур тоьгилген юзинъмен,
Кайда юрсенъ аман бол,
Алман сени коьнъилимнен.
Шыкты сесинъ сынъкылдап,
Анълаганман соьзинънен
Кедай баска киймеге,
Коьк корасан тиктирдим,
Кызыл-Гуьл, сени излеп,
Ширин яным терк этим,
Хабарынъды эситип,
Юрегимди беркиттим.
Сесинъ шыкты сынъкылдап,
Сен бугай деп шеек этим.
Астыма минген бедевим
Бек ювыра толкысып,
Олтыры экен Кызыл-Гуьл
Тотыгустай кубылысып.

Акылым алды басымнан,
Айле курып, кылпысып.
Шымылдыктынъ ишинде,
Ым кагады, коьз кысып.
Астыма минген бедевим,
Ювыра алмай батпактан,
Уыйр болган тайлайын.
Коьп ойнадык яс шакта
Шымылдыктынъ ишинде,
Мен мунда деп ым какты

Карайдар йырын кутылганлай Кызыл-Гуьлдинъ Ян-бийкеш шымылдык-
ка ювык келип йырлайды:

Аш капынъды, як отынъ,
Карайдар келди тыска.
Дуныя наьвмет курылды,
Кызыл-Гуьл, бизим баска,
Антлы кыймас Ян-бийкеш
Суьйинши сорап келипти,
Савкат болсын янынънан,
Ал-Йийрен ат оьлипти.

Кызыл-Гуьл:

Кара кийип, кан кустым,
Карайдарым, дертинънен.
Келип кетгинъ сен мунда,
Карап калдым артынънан.
Сонда мени сорамай,
Емис алдынъ бир кыздан,
Оьпкем коьпти, Карайдар,
Кайталмайман ашувдан.
Оьпкем бар ды Карайдар,
Баврым каты ды тастан,
Озды даьврэн коьзел шак,
Арманыш пан бу бастан.
Мени булай заьр этип,
Коркпайсынъма коьз ястан?
Не хыял ман кол уьздинъ,
Суьйикли калем кастан?

Карайдар:

Келген болсам, боларман,
Йок ты ога инъкарым.
Коьп ерлерде юргенмен,
Кайтып келдим, ашыгым.
Дурысын сага соьйлеймен,
Кызыл-Гуьл, ашык ярым.

БИЙКЕ КУЛУНЧАКОВА

ЭКИ ЯВ АРАСЫНДА

Эки яв арасында,
Кылдай коьпир басында
Ак тастарлы хатындай
Мен тураман тыншаймай.
Коьпир асты коркыныш.
Кеше-куьндиз оькирип,
Шоршып, бийип, коьпирип,
Йылга бара былганыш.
Дав ясайган эки яв
Айыкпайды, коркпайды.
Эки ортада бу яшав
Ялгыз мени кыйнайды.
Юрек енъсе, коьнъил ток,
Тек неге ди - баъри сак.
Акыл енъсе, эл мактай,
Ама бактым куванмай.
Бала шакта, ким билмей,
Эртегидей яшавда,
Коьктей таза сокпакта,
Юрек бара йолдаска.
Табиатты китабтей
Ашып бизге ол берер:
Неше туърли суьвретлер
Сукландырып коьрсетер.
Терек, оьлен, шешекей,
Оьз ийсин, оьз туьсин
Яс тамырга кондырып
Тура эсте бир элдей.
Бала шакта патшадай
Бизим юрек басшылай:
Куваныш пан кайгыды,
Куьнле-куьнлик яшавды

Уйкенлер арасында
Анълайды ол баскаша.
Аьдем оьлсе, халк йылар,
Неше савлык сытылар,
Ама кайгы касында
Бала юрек юбана.
Ойнамага яслар коьп,
Ашамага аслар коьп.
Сав авылга занъгырап,
Куванышты колтыклап
Той тойланып турганда,
Себеп тувса балага,
Ашув этип, мысалга,
Тобын бирев акашса,
Шынты кайгы шеккендей
Йылав этер уйкендей.
Яшавда да оьзинше
Эситкенди, коьргенди,
Оьтирикти билгенше,
Тазалык пан шегеди.
Янындагы йолдас пан
Оьз байлыгын теппе-тенъ,
Бала юрек баста кенъ,
Больеди ол ойланмай.
Яде билсе терислик,
Уьндемесе уйкенлер,
Коркып калса коьргенлер,
Бала шыгар шайытлык.
Яде алдар авылдас
Конъсы сырын билмеге
Деп бала ман соьйлесе
Эситеек бек коьп зат.
Бала шак - алтын шак,
Тек озганда билесинъ.
Бала юрек тап булак
Кеш анълайсынъ, куьесинъ.
Бала шакта тувылма
Тувганы дуныяга
Энъ де таза сезимлер,
Энъ де ийги коьримлер.
Дослык, суьйим - баьри де
Эрте тувса, аьдем де,
Тазалыгын коьп йыллар
Сакламага куьш табар.
Оьсе келе инсанда
Акыл шыга алдыга.
Тербиялап, тегислеп,
Барады ол етеклеп:

«Эгер куътсенъ яшавдан
Уъстинлик пен ден савлык
Уъикен наъсип эм байлык
Босан юрек тавыстан.
Кимге бакыл эткенсинъ,
Кимнинъ йолын оъткенсинъ
Соъйтип алла ашувга
Бир маънесиз яшарга
Юрек берген, суъринтип,
Куънлеринъди куъйдирип.
Ер юзинде йок затты –
- Дайымлык пан тазады,
Кыска оъмир кыскартып,
Излейсинъ сен, аъжейип.
Ян-якка сен карашы,
Юрек басып, ойлашы
Уъстинлигинъ, ислеринъ.
Ишим яна ашувдан,
Талшыгаман бу ойдан.
Энди сеннен озады
Сага намаз кылганлар,
Кайдай куъш пен барады,
Тек туънегуън тувганлар.
Алып колга оъзинъди
Кетши сувук якларга.
Босына янган юректи
Айландыршы сен бузга.
Кайтып келип тынъларсынъ
Мен береген акылга.
Бас деп дослар сайларсынъ
Кулланмага яшавда.
Куъшлилерге таянып
Каты соъзин шыдарсынъ.
Тек оъзинъе ынанып
Киртли сандык боларсынъ.
Куванышты коърсетпе,
Куънлегенлер коъп болар.
Кайгы келсе, уъндеме,
Суъймегенлер куванар.
Аста юрген суъринмес,
Коъп шайнаган туъйилмес,
Деп атайлар айтканлар,
Тынъласын деп языклар...»
Юрек болса берилмей,
Маслагатты ол суъймей.
Коъктен туъскен яснактай,
Шапкылайды кажынмай:
«Акыл тынълап яшаса

Шынты куьез бактыга
Эсте тувыл, туьсте де
Келмеек бир эмге де,
Кызыл оттай янайым
Куванышты билгенде.
Йылув ерге шашайым
Кар ирисин тийгенде.
Яде цыган кыздай мен
Кобзлеримнен от шыгып,
Куьшли саз бан базласып
Халк алдында бийирмен.
Куьнлегенлер куьнлесин
Туьтеп иштен, туншыгып.
Сак юргенлер саклансын
Кудай урар, муттырып.
Кыйын энсе юмрандай
Уяга мен тыгылман,
Обликтеги сынтастай
Бек шыдамлы катарман.
Мен бездирмен аллады
Коблдей тоьгип коьз ясты
Селекеден коркпайман,
Балларымды аяйман.
Алдаган да коьп болсын,
Намартлыкка ийилип,
Акылына суьйинип,
Кудай барын мутпасын.
Неге десе зарары
Буьйрегиннен тесилип
Шыккан куьнде ол мени
Эске алар обкинип.
Досларыма дослык пан
Бас деп обзим келейим.
Таза ниет ойлар ман
Кайгыларын шегейим.
Эгер олар кыйында
Куьш тапсалар сатпага
Намыслары уянсын,
Кеше-куьндиз кайрасын.
Акыл мени коркытпа,
Сеннен алдын тувганман!
Йолым меним сен бувма,
Сенсиз яшап боларман!»
Эки яв арасында
Кылдай коьпир басында
Ак тастарды абзирлеп,
Тураман куьйгелеклеп.

ТЕНЬ БОЛГАНДА СОБЙЛЕРМИЗ

(*повестьтен уьзиклер*)

Каранъа боьлмеде олтырган хатын соьле мунъайганын мутып, куьлем-сирейди: «Яшавыма шагынмага меним не акым бар! Сондай наьсип, сондай оьлшемсиз куваныш кимге келеди экен бир кешединъ ишинде?! Дайымга болмасын, бир кесек заманга болсын, тек шынты наьсипти коьргемеи ше! Куьнде де, кысы-язы ман кавын-карбыз ашап турсак, безбей калармызба, нешагы таьтли эм даьмли болса да?! Сийрек ашаганга суьемиз. Наьсип те наьсип болып коьринмес эди, эгер оны куьнде де яшавдан номай алып турсак, - деп ойлайды Райхан, юреги пархатланып. - Эсинъдеме Таьтлихан-абай?» Аталарынынъ баска авылда Таьтлихан деген карындаслары бар эди. Карын курсак болмаса да, кардаш тиеди. Ол отыз ясыннан оьткенде, арка суьеги авырып, юрмей калды. Райханнынъ атасы ман анасы оны коьрмеге барганда, алтыншы класста окыйтаган кызды да аькеттилер. Олардынъ айтысына коьре, Таьтлихан кызды кишкей заманда коьп коьтерген.

Хабарласып, шай ишип турганда, соьз Райханнынъ анасынынъ авырувы акында коьгалды. «Сен билесинъме, кешек, кайдай наьсип оьз аякларынынъ ман юруьв, бир куьришке шайды куйып алув! Ах сени, бир сама босагады абыткылап кырга шыksam экен! Оьлсем де оькинишим йок эди!» - дейди ятак хатын коьзлери йылтырап. Онынъ соьзлери кыздынъ юрегине кирип, есте калган эдилер. «Бир кишкей тарлансак ок та баьрин де мутамыз, оьзимизди наьсипсиздей коьремиз», - деп Райхан басын шайкайды.

Эсине тагы да вальс биюв шалынады. Эгер кыз композитор болган болса, сосы биювге багыслап неше анъ да шыгарган боляк эди. Яде шаир болган болса, неше ятлавлар да багыслаягы шексиз эди, ама баска талабы бар болып шыкты. Узак заман бир аьдемди суьймеге юреги кайдай да куьш тапты. Амирханнынъ тойы да кыздынъ юрегинде оьрнеклердинъ аьжейип суьврети болды. Мине аьли де «вальс» биюв кулагына аян шалынады, сав боьлмеде, дунияды бийлейди.

- Шыгасынъма мага куьевге? - дейди эркек басы айланган кызды куьшли коллары ман берк ыслап. - Шыкпасанъ, тагы да айландырарман!

- Шыгаман! - дейди кыз куьлип.

- Эситесинъме, юрегим калай урады? Коьптен соьйтип урмаган эди, - деп Элдар кыздынъ колын коькирегине салады.

- Йиберинъиз колымды, халк карайды! - дейди кыз адалап.

- Караса карасын! Халк суьйингенде, биз оларга быршав бергемизбе?

- Мен коркаман! - деп кыз йыламага аьзир эди.

Ушынлайын да, таныслары Райханга тиклеп эм аьжепсинип карай эдилер. Авыл аьдемлери кызды аьли де кишкей деп эм уялшанъ деп биледилер.

- Йыларсынъма? - деди Элдар ойлы сеси мен.

- Аьше йыларман!

- Ах Райхан, Райхан, мен эрте тувганман, а сен... сен кеш тувгансынъ дунияга.

- Аьр аьдем оьз заманында тувады, - деди кыз анасынынъ соьзлерин эсине алып.

- Дурыс ша айтасынъ, тек, Райхан, бизим бу тойда танысув да босына тувыл.

Той битпеге караганда, кыздынъ юреги мунъайып, йылагысы келеди. Сосы эки куън ишинде танымаган, билмеген эркек ойларына сондай да ювык болганын анълайды. Ювык болганы аз болса, эки кеше ишинде кыздынъ ясын эки кереге оьстирди. Наьсип бар ерде кайгы да барын кыз сол кеше ок та билди. Эм алдынгы, тойдынъ аргы ягында оьткен, йыллары бир маьнесиз болып коьриндилер. «Кетер ол эртен, кетер! - деген ашшы ой коькирегин ягады. - Ах сени, той бир юмага сама созылса экен!» Эки олтырувдан сонъ коьбиси кайттылар. Энди Амирханнынъ энъ де ювык деген дослары калган эдилер. Кыздынъ кыймаслары да кеттилер. Райханды Элдар йибермей эди. «Мен сени элтермен, алгасама, тагы да бир аз олтырайык», - деп ол кызга ялынышлы тилейди. Райхан ша уьйиндегилерден коркпайды, неге десе олар коьпте уйкаган, тек мине калганлар не деп айтарлар. «Зейнап калмаса, мен ялгыз кал- майман», - деди кыз. «Мен тилейим ога», - деди Элдар, сонъ тез юрип, Зейнапка янасты. Бир затлар айтады. Зейнап эректен куьлемсиреп карайды.

- Мен сизинъ экевинъизди де элтермен. Ах коркашым, коркаш! - деп эркек кызды олтыртып, оьзи де янына ерлести. Бос ерлер коьп болганга, Элдар аьдемлерден эрек ерди сайлаган эди. Кыздынъ окувы, дос- тенълери, ата-анасы, кардашлары акында бек кызыксынып сорайды. Арада бир басын тоьмен салып ойланады. Райхан ол заман эркектинъ ойларын анъламайды, тек сонъында шынты себебин билди. Бас деп ол кызды бир аз уьйкенге санаган, ама Райханнынъ соьзлери, кылыгы оны бала экенин коьрсеткенде, оьзек те, адалаган.

Эркек мунъайганда, кыз да мунъаяды, ол куьлемсирегенде, кыз да куваннады. Арада бир эркектинъ тиклеп каравыннан уялып, басын тоьмен салады. Оьзининъ акында Элдар аз айтты. Институт биткен эки йылдан бери, янъы куралган совхозда бас инженер болып куллык этеди. Уьйленген, сонъ ярым йылдан айырылган. Не уьшин экенин айтпады, кыз да сорамага уялды.

Зейнапты элтеген сонъ, экеви алгасамай орам ман кыдырдылар. Куьнтувар бетте билинер-билинемес болып, танъ сызылып баслаган эди. Бир-эки сабаттен халк уянар, аьли болса орамда тынык, аьлемет тынык. Шав-шувга куьшин йыйып тургандай, уьндемейди. Райханнынъ юреги де сосы орамдай тынык. Куваныш та, кайгы да ясырынгандай, бас коьтермейдилер. Элдар да уьндемейди. Шырайы ойлы коьринеди. Кыздынъ уьйине етпеге караганда, бирден Райханды коьтерип, коькирегине кысып алып кетти. Адалган кыз босанмага шалысып эди, ама куьшли коллар берк ыслаганлар.

- Халк коьрер, - деди кыз корккан сеси мен.

- А сен коркпа халктан. Оьз яшавынъа оьзинъ байыр бол!

Эркектинъ дуьнькилдеп урагаган юрегии аян сезип, кыз уьндемей калды. «Онынъ юреги... билсем экен, кайдай ойлар бар ишинде», - деп акырын басын коькирегине салды. Эм сол такыйкалай юреги ашып кетти: «Танъ атканда кетер, а мен... мен ялгыз калаякпан, ялгыз!» - деген ой кулакларын тындырып авызын курытып алады. Не уьшин ялгыз калмага коркатаганын кыз анълап болмайды. Ойлары бир-бириси мен таласып, йылап йиберди. Ама Элдар оны баскаша анълаган болар, кызды ерге туьсирип, шашларын сыйпап, тоьмен болган сеси мен:

- Оьзек те, сен кишкей аьли де... Мен баьрин де анълайман. Сенинъ йолынъ баска. Сага оьспеге, окымага, суьймеге заман коьп. А мен, мен сенинъ йолынъа кыянатшыдай зордан кирмеге талап этемен. Мен кирсем, сенинъ йолынъ тар болаягы белгили, белки, уьзилеп те калар. Райхан, кешир мени. Сен аьруьв кыз, сени суьегенлер коьп болар бу дуныяда...

«Керек тувыл мага коьплер, мен сизди суьемен!» - деп кышкырар экен, ама уялшанълыгы быршав береди. Эркек болса кыздынъ колын алып, шашларын тагы да бир сыйпап, орам ман алгасап кетти. Артына да бурылып карамады.

Кай бирде аьдемнинъ оьзине бойсынмаган ымтылысы баскадынъ яшавына уьйкен кайгы яде уьйкен суьйиниш аькелетаганы керти. Эгер сол заман Элдар артына бурылып караган болса, кыздынъ ога ымтылган арыкай каркырасын, шакыратаган эм кайгыга толган коьзлерин коьрөөк эди. Эм ким биледи, белки, кызга янаскан да болар эди, яде окувга кеткенде, кызга хат язар эди...

Аьли де, коьп кайгы, коьп суьйиниш шеккен сонъ, Райхан сол заман йиберген осаллыгын оьзине кеширип болмай эди. «Бир ай яшаган болсам да, наьсибим ашылмаган болса да, сол куьн оны токтаткан болсам экен! Неше йыллар суьйимим юрегиме сыймай, ялгызымды бир коьрмеге заьр болып яшадым! Меним коькирегимдеги от пан сав дуныяга ярык бермеге болаяк эди!» - деп хатын каты куьрсинеди. Сонъ турып терезеге янасты. Танъ аьли де атпаган, ама тезден ярык болмага керек. «Таьтлихан дуныяды терезеден коьргенлей, мен де яшавды терезеден карап оьткермеге керекпенме?!» - деп шийкенип, юн явлыкка мукаят та оранады. «Аьли танъ атар, биревге суьйим, биревге куваныш, биревге кайгы аькелер, мага болса босына оьтер».

* * *

Суьйим кыздынъ ясыртын куьшин тез уяндырды. Событип, ети кабат ердинъ астындагы сув да тек казганды куьтеди, сонъ каты агындай шоршып, ер уьстине шыгады. Райхан калага кайтып келген сонъ, акырын туьрленип баслады. Онынъ туьрленетаганын оьзиннен алдын йолдаслары сездилер. Авылдан янъы келген куьнлерде, Сабират селекелеп сорады:

- Аьне красавчик сени алаяк сама болдыма? Сав авыл коьрди сизинъ ябысып бийигенинъизди.

Райхан йолдасына тувра карады эм куьлемсиреп явап берди.

- Йок, сени алаяк болды. Тек сени сорап турды меннен.

Сабират ашувланганнан коьгерип, уьндемей калды. Оннан сонъ кызлар алдынгыдай Райханды кулланмага суьйген эдилер, ама ол неге ди тек оьзининъ шеретинде асып асты, шерети болмаганда ятып китаб оқып турады. Тилеп те, буйырып та карадылар, ама болмады. Боятен де, мине болган истен сонъ, кызга аьжепке калдылар. Каты куьн эди. Сабират шерети бойынша ас аспага, уьйди йыймага керек. Ама кыз эртенънен бир коьйлек тикпеге олтырган, соны болдырып битпейди. Марипат кроватьте ятып китаб оқыйды. Райхан окувына карайды. Туьс те озды. Марипат бир неше кере Сабиратка ас аспайсынъ деп баркылдап алды, ызында Райханга да ашувланып алды:

- Сен сама аса койтагы, Сабират орыныннан тураяк аьдем тувыл экен, - деген эди, ама Райхан сабыр тавысы ман:

- Тур да оьзинъ ас, сага ким буршав береди, - деди.

- Мен озим асаяк болсам, сага тилеме де тилемеек эдим, бир кыямат болып калыпты сосы Райхан.

Кыз явап бермеді, тагы да хыйлы заман олтырдылар.

- Лаьйле, шеклерім бир-бирисне ябысты усайдылар, сол шаклы да курсагым улыйды, - деді Марипат йыламсырап. - Сабират, сен ше айлақ намыссыз экенсинь! Тур, экемиз сама асайык, Райханнан энди пайда йок бизге. Акшам болган болса, столовойга кетип ашаяк эдим, бу не яшав озі.

Райханнын да басы айланып, иши куыйип баслады. Кыз ундемей кийинип, калага кыдырып кетти. Оннан ашап келгенде, эки кыймасынын ас асып турганын коьрді.

Райхан энди кийимлерин де кызларга соровсыз бермейтаган эді. Алдын ол йолдаслары ийги кийингенге баладай куьезленип карайтаган эді, энди болса озининь устине бек маьне береди. Юриси де кыздын туьрленип баслады. Алдын Райхан басын тоьмен салып, аркасын бир аз куьдирейтип, колларын онда-мунда силкип, тез-тез юретаган эді, энди болса белін язып, басын коьтерип юреди. Тек юзи дайым да ойлы. Алдын кыз тез куьлмеге, тез ынанмага амырак эді, аьли коьбисинше ундемей турады. Педучилищеде де кыздын туьрленетаганын тез сездилер. Класс етекши кызды староста этпеге деп оз ойын айтканда, бирев де аьжепсинмеді, коьбиси макул коьрді. Райханды педучилищединь комсомол комитетининь члени этип те сайладылар. Энди Райхан кызлар ман ювык танысып, олардын яшавын, ойларын аньлап, оз кайгысыннан бир аз боьлине эді. Педучилищелеринде тек кызлар оқыганга, оны каладын кеделери куьлип кызлардын «монастири» деп айтатаган эдилер. Ама педучилищелери монастырь тувыл эді. Онда тез-тез кешликлер оьткериледи. Кызлар ман йолыкпага яс аьскершилер, язувшылар, артистлер, баска техникумлардын студентлери келетаган эдилер.

Райханнын классында коьп кызлар школадан айттырылган эдилер. Олардын кылыкларын тергеп аданаслары яде алаяк кеделери келедилер. Кызлар баьри де бараяк кеделериннен коркпай, неге ди аданасларыннан бек ийменетаган эдилер. Сондайлардын бириси Айшат. Уялшань, юмсақ кыз. Баьрининь де хаьтерин коьреди. Соьйтип, агасынын хаьтерин коьрип, озиннен йырма яслар уйкен эркекке соьз берген. Эркек эки кере уйленип те уьлгирген. Биринши хатыны оьлген, экиншисин озі кувган. Энди Айшаттын бир аз озсуьвин карайды. Ол келгенлей, кыздын коьнйили тоьмен болып, солыган шешекейдей саргайып, йолдасларынын языгына тиеди.

- Бармайман, суьймеймен сени! - деп айтсань, дейди калада тувган, калада оьскен кызлар. Олар оьткир эдилер. Айшат басын тоьмен салады. Райхан оны ман ялгыз соьйлеп карады, ушынлайын да, кыз эркекти коьрип болмаиды.

- Ис онын ясы уйкенлигинде тувыл, - дейди Айшат коьзлери яска толып. - Кылыгы ярамаиды мага. Каты эм хаьтерсиз экени коьринип туры. Анасыз калган озининь эки кедесин, халктын айтысына коьре, бир аямаиды, коьп тоьбелейди. Балалардын тамагын бирев де ойламаиды экен. Аьли ашлык йок, авылдастын бирисине тилеп, ун, май, эт берип койса, ким де асаяк асты. Балаларын аямаган аьдем мени аяагы барма? Кимге болса сога куьнлеп, янымды алар. Аьлиден мени куьнлейди...

Райхан класс етекшилери мен соьйлеп карады. Эсли хатын эді.

- Бир кешединъ ишинде сав авылды бузбага болады, ама бар аьдетти бузып кара! Козьге коьринмеген тамырлар ман халктынъ яшавына, канына кирген, - деп ол басын шайкайды. Ойланып коьп заман калды, сонъ акырын косты.

- Куьресип карайык, белки, коьмек этип бажарармыз.

Класс етекшилерининъ де аты Айшат эди. Айшат Джамалудиновна. Ол директор ман да, комсомол комитетининъ секретари мен де, парторг пан да соьйлеп караган экен. Айшатты шақырып, баьрин де сораптылар. Кыз ата-сыннан да бетер, агасыннан коркады экен. Аталары авырайды, бир затка да катыспайды, аналары уйкен кедеси не айтса, соны этеди. Агасы колхозда бригадир, Гаджи болса (кызды алаяк эркек) председатель. Коьп кетпей, агасын телеграмма берип шақырдылар. Оқытувшылардынъ айтканын эркек уьндемей тынълап, бир соьз де ашык айтпай, кайтып кеткен. Бир неше куьннен Айшатка атасы каты авырайды деп телеграмма келди. Райхан да, оқытувшылар да кагытка ынанмай эдилер, ама Айшат тынъламады. Бир-эки куьнге авылга кетти. Ама эки куьн тувыл эки юма да озды, тек кыз келмейди. Телеграмма йибередилер, бирев де явап бермейди. Ызында милицияга билдирип, район милициядан хабар алдылар. Айшатты куьевге берген экенлер. Соны эситкенде кызлар баьри де кайгырып, Райхан болса сав кеше йылап шыкты. Экинши куьн кызга бараягын билдирди. Коьп ойласып, делегация айырдылар. Класс етекшилери, комсомол комитетининъ секретари эм Райхан йолга шыктылар. Райцентирде оларга райкомнан хатынлар боьлигининъ заведующийи, милиция куллыкшысы косылдылар. Келгенлер, Айшатты аьдем танымаяк: коьзлери ишине кеткен, бети азган, аркасы куьдирейген. Келгенлерди коьрип, алдыларына ювырып шыкпады, тамга таянып, ашшы йылады. Сонъ агасынынъ, куьевининъ коьзинше болган исти ясырмай айтты:

- Мени ялган телеграмма ман шақырып булар, тойга аьзирлик коьрген болганлар. Келгенде, агам мени тоьбелеп, кардашларым акырып, анам йылап, эсимди састырдылар. Оннан сонъ коркып та алдым. Аьли сиз келмеген болсанъыз, мен оьзимди оьлтиреек эдим. Энди бир заттан да коркпайман, суьйсе аьли пышак пан сойсынлар. Аькетинъиз мени окувга, аькетинъиз! Бир куьн де яшамааякпан куьевим мен! Совет оькимети бизди якламаса, ким якляк?! - дейди коьзлери яркырап, бети куьшли кызарып.

Сол куьн ок та кызды алып, кери кайттылар. Калага келгенлей, Айшат больницага туьсти. Оьпкелерин суык алган. Белки, ойдан, кайгыдан авырыган болар. Педучилищединъ директоры болган исти керек ерлерге билдирип, Гаджиди эм кыздынъ агасын дембиге йолыктырмага тиледи. Коьп кетпей оларга суд та болды. Судтан алдын агасы больницага келип, карындасыннан кеширув тилеген экен. Олардынъ экевин де партия сырасыннан кувып, тоьмен иске салганлар. Айшат больницадан шыккан сонъ, окувына урынды, ога директор акшалай коьмек те шыгарды.

Айшат пан алданган куьнлерде кыз Элдардынъ дуьняда барын да муткан эди, ама йолдасынынъ яшавы онъалган сонъ, эркек тагы да эсине туьсти. Не этсе де, йыйында олтырса да, класста тактадынъ касында явап берсе де, эртен уйкыдан уянса да эсине Элдар туьседи. «Не эте ятыры экен аьли?» - деген сорав дайым да тилининъ ушында аьзир туратаган эди. Ах сени, ясашавын артына карамай берер эди, тек бир сама кинодан коьргендей, Эл-

дардынъ не этип тур- ганын коьрсе экен! Калада юргенде биревдинъ юриси, баскадынъ кара буйраласкан шашлары, уьшиншидинъ тынык сеси Элдарга усап кетедилер. Сол заман коькиреги ашып алатаган эди. Педучилищеден куьнде де уйге юреги телезип кайтады: «Буьгуьн келгендир хат Элдардан, эш те буьгуьн келер», - деген уйкен сеним мен уйдинъ иесине ювырып барады. Кызлар келгенше, эсли кыскайклы почтады алатаган эди. Ол дайым да ювырып келетаган Райханга языксынып карайды, неге десе кыз коьзлери йылтырап янасады, сонъ мунъайып, тоьмен болып кетеди. Райханга ша хат баьриннен де коьп келетаган эди. Нешагы коьп болса да, энъ кереклиси йок. Уй иеси де соны анълагандай, айыплы юзи мен хатларды береди. Райхан-нынъ Элдардан хат куьтетаганын эм эркек язбайтаганын эки кыймасы да се-зедилер. Сабират куванышын ясырмайтаган эди. Марипат экеви кыздынъ эм Элдардынъ акында хабар юритип, куьлип аладылар. Райхан соны сезеди эм юреги мукаят та оьпкеден янады. «Не ерим кем меним баска кызлардан? Би-ревге сама Элдар карайтагандыр. – Эм бирден эркектинъ, кетеектен алдын, кайтип савболласканы, кайдай соьзлер айтканы эсине туьседи. - Ушынлай-ын да, мени мен коьриспеске токтаган экен. Сондай да мен кишкей болып коьриндимме ога? Шынтысы ман да яраткан болса мени, парахат яшаякпа эди? Кайтип мен оны сагынаман, ол да соьйтип сагынган болса, оьзи келеек эди коьпте...»

Элдарга ашув уьшин баска кедеге коьз салайк болады. Кызларга таныс кеделер, олар ман косылып таныс болмаганлар да кыдырып келедилер. Коь-бисинше оьз районларынынъ кеделери. Кызлар оларга шай асадылар, олты-рып аьри-бери хабар юритедилер. Арада бир олар ман кинога да барадылар. Кеткен сонъ сол кеделердинъ бириси сама Райханга хат язады. Ама Сабират пан Марипат оьзлерининъ артыннан юрген кеделерди мактап, Райханнынъ артыннан юргенлерди селекелеп, кыздынъ ишин тез шыгарадылар. Бире-вининъ коьзлери айлак кысык, баскаларынынъ яде аяклары тегис тувыл, яде бойлары айлак маштак, «ердинъ киндигиндей» оьзлери айтканлай, яде пишекей, кинога барганда билет алмага шалыспады, яде енъил, баьрине де коьз салады. Сондай хабарлардан сонъ Райхан тез сувып калады. Булайына да кыз бир кедеге де тиклеп карамайды, ушынма сол соьзлер яде тувылма, билмейди, Элдар юрегинде бийлеген ер сондай да кенъ болар, баскаларга орын йок.

Бир йол педучилищеге кешликке мединституттынъ ясларын шакырды-лар. Дoьртинши курстынъ кеделери келдилер. Кызлар олардан аз келген эди. «Оларда бизсиз де кызлар кыйыр-шыйыр», - деп ойлаган боларлар. Туьрли ойынлар, биювлер озгарып юрген Райханга орта бойлы, кара шашлы, куба коьзли кедде янасты. Кешликти юритетаган доьртинши курстынъ кызлары-на Райхан коьмекке деп келген эди. Кедде коймай бийимеге алып кетти. Бас деп экеви де уьндемей бийидилер, сонъ кедде кыздынъ атын, кайсы курста окыйтаганын, кайсы орамда яшайтаганын сорап баслады. Ондай соравлар-ды Райхан яратпайтаган эди. Бийип, йолыннан тез тайып кеткен кеделерди суьеди, алай да, булай да ойларына кирип болмаяклар кыздынъ, сога коьре Райхан оьтирик явап берди. Экинши курс орнына оьзин доьртинши курс этти, орамды да каладынъ баска шетиннен атады, атын да туьрлендирди. Кызга Лермонтовтынъ «Бэла» деген повести ярайтаган эди, калайына да оь-зининъ атын Бэла деди. Ама арада кедде Бэла дегенде басын коьтермеге яде

бурылып карамага мутатаган эди. Кедединъ аты Арсен экен, институттынъ доуртинши курсында окыйды. Орамын айтканда, кыз адалады. Арсен кыздынъ авылдасы болып шыгады.

- Мен сизди коьргендей де боламан бирерде, тек кайда коьргенимди эсиме алып болмайман. Юрисинъиз таныс болып сезиледи, - деп кеде бир неше кере айткан эди.

Райханнынъ артыннан калмай, онынъ орамына бурылганда, кызга аьжепсинип карады.

- Алдаткыш кыз экенсиз, - деди ол суьйинип. - Атынъыз да дурыс тувыл болса ярайды, тек мага Бэла ярайды, мен сизди соьйтип атаякпан.

Соны ман Арсен кыздынъ кайда яшайтаганын билип, экинши куьн кинога эки билет алып келди. Кыз бармады.

- Биз доьрт аьдем, - деди кыз сабыр кепте.

Бир неше куьннен кеде баьрине де билет алып келди. Кызлар разы болган сонъ, Райхан да барды. Йолда кеде кыздынъ аты баска экенин билип, йылы куьлемсиреди. Элдарга усаган бир зат сезип, Райхан йыламага аз калды. Баскалар кино карап, кыз болса Элдарды эсине алып, уьндемей олтырды. Арада кедединъ тиклеп карайтаганын сезип, басын баска якка бурды. Арсеннинъ кызларга келуьви тез-тез болган сонъ, Райхан оны ман суьвук соьйледи.

- Мен баскады суьемен, келме бизге. Халк не деп айтар. Ананъ да, атанъ да бу орамда, хабар оларга коьпте еткен болса да билмейсинъ, - деди кыз.

Кыздынъ ушынлайын да салкын экенин коьрип, кеде катнавды койды. Кыс озып, язлык битпеге караганда, Арсен кызды педучилищединъ йыйынында коьрди. Енъуьв куьнине багысланган кешлик оьткерген эдилер, кешликке тек согыс ветеранларын шақырганлар. Калайына да Арсен де кирип калыпты, йыйыннан сонъ кыздынъ артыннан калмады.

- Бир-эки авыз соьзим бар айтаяк, Райхан. Сондай да тилеймен, ярым саьатке токтатагы. Дайым да кашып юресинъ меннен.

Кыз токтады. Кеде оны анасы ман, аьптеси мен таныстырмага суьетаганын билдирди. Ондай таныстырув ызы не мен битпеге керегин кыз аьруьв анълайды.

- Йок, - деди Райхан куьрсингенин оьзи де сезбей.

- Йок сенинъ аьдеминъ, йок! - деп Арсен сав орамга ашувланып кышкырды. - Мен сораганман сенинъ акында.

- Юрегим мага тынъламайды, - деди кыз йыламага аьзир болып. - Арсен, пайдасыз кыйнайсынъ мени де, оьзинъди де.

- Аьруьв, - деди кеде сабырланып. - Мен сага суьйим акында бир соьз де айтпан, тек дос болайык. Сиз кинога ялгыз ювырасыз, кызларга кешеден ялгыз юргеде ярамайды. Мен юрейим янынъызда, оннан сонъ анам сага бир яманлык та этпеек, кене де яхшылык этпеге шалысар, мен яраткан аьдемлерди ол да яратады.

Кеде кеткен сонъ кыз тамга суьйкенип, коьп заман йылады. «Калай аьруьв кеде, неге мага ярамайды? Неге мени, юрегим, солай кыйнайсынъ?! Суьйсенъ не болады Арсенди! Элдар парахат уйклайды, парахат яшайды, а мен мутып болмайман!» - дейди басын тамга урып. Эм Арсенди кувмаска шалысты. «Белки, мутарман Элдарды», - деп сенетаган эди. Кеде болса кызларды каты куьн паркка, тенъизге элтейди, кинога тез-тез билет алады. Анасы ман

да ушевин таныстырды. Неге ди эсли хатын тиклеп Райханга карады. Кыскайкы кызларды уйине тез-тез шақырып, исси катлама, казан боьреклер, долмалар береди, шай асады эм акырын халк аьдетлерин сорайды. Арсен баска миллет болган сонь, хатын кыздынъ халкынынъ яшавын билмеге суье эди. Ол ойларында кеде мен кызды коьпте косканын Райхан анълайды эм оларга туьрли сылтавлар тавып, бармаска шалысады. Сабират пан Марипат курсакларын тойдырмага уьшин тез-тез катнайдылар. Соьйтип, эки йыл да озбага карады. Энди кыз да, Арсен де ызгы курсларда эдилер. Бир йол Арсеннинъ анасы кызды озьин ялгыз уйине шақыртты.

- Сен бизге келмейтаган болдынъ, кызым, биз оьпкелеттикпе сени? - деди хатын кыздынъ алдына исси шай салып.

Райханнынъ соьйлемеегин сезип, озьи баслады.

- Райхан, коьзим, айтшы дурысын, Арсенге бараяк ойынъ барма-йокпа? Кедем сеннен баскасын алмага суьймейди, озьи айтты. Олай болганда, айттырайык сени, кызым.

Кыз адалап, соьз таппай калды. Кайтип эсли хатынга баьрин де анълатпага керек. Анъларма, анъламаспа, ким билсин. Кедеси уьшин юреги авырыягы белгили.

- Бизим арамызда... бизим арамызда, - деди кыз тутлыгып, - дослык. Арсен баска кызды алмага болады, абай.

Сол куьннен алып кыз оларга бармайтаган болды. Бир куьн Айшат аларда олтырып, кеш кайткан эди. Тынык эм ярык айлы кеше. Эсине Амирханнынъ тойы туьсип кетти... Эм шат ойлардан кайгылы ойлар тувмай калмадылар. Неге десе юрек тек суьйиништи сакламай, кайгыды да эсте сакламага бек суьеди. Уьшинши курска коьшкенде райцентирге кетти. Элдар ман танысканлы мине бир йыл, ама онынъ яшавы акында кыз бир зат та билмей эди. Экинши куьн кешке Райхан бияладынь алдында коьп заман йиберди. Амирханнынъ тойыннан бери соьйтип узак заман кийинмеген эди. Уьстине кара юка тафтадан коьйлек кийди. Этеги кень, коькирек бети уйып турады, егини йок. Аякларына ак катлавлы туфля, мойнына ак мойыншак кийди. Шашын оьрип, былтыргыдай аркасына таслады. Колына кишкей кара сумка да алган сонъ, ызгы кере биялага карады. Оннан ярасык кевдели, ярасык юзли кыз коьринеди. Соьйтип, Райхан кардашлары Казгерей алардан паркка кыдырып кетти. Кинога бармага да ойы бар эди. Тереклердинъ арасында истен сонъ тыншайып турган аьдемлер коьп, Райхан да билет алып, терекке суьенип турды. Озып бараганлар ога карай эдилер. Ама кыз Элдар коьринмегенге кайгырып турганда, бирден оны эректен эследи. Элдарды коьзлери айырып алса да, хатынын да, кедесин де коьрмей болмады. Кыскайкы узьин бойлы, акшыл этли, саргылт шашлы, авыр турыслы эди. Уьстинде кень шифон коьйлек болса да, аягы авыр экени сезилип кетти. Орталарында бараган бес яслык кеде атасынынъ колыннан берк ыслаган эм ога бир хабарлар айтып, авьликтиредди. Элдар тап былтыргыдай эди. Я юриси, я кевдеси, я бети туьрленмеген. Терек астында турган кызды ол эслемей озды. Юреги табанынынъ ушына коьшкендей, кыз авыр юриси мен парктынъ аьдемлер йок ерине карап кетти. Бас деп бир ой да басына конмады, тек коьз яслар тыгырып ага береди. Бир аз заман кеткен сонъ болган ис кыздынъ юрегинде термендей айланып баслады. Тек сол заман Райхан тынысы битип ашшы йылады. Не келди, не келмеди эсине. Боьтен де педучилищеден ювырып хат караган куьнлери ашув тийдилер. Эсине авылдынъ Балтен деген молласы туьсип кетти. Ол буларга аналары авырыганда бир неше кере келген эди.

Дайым да молла соьзининь бирисинде «...аьдемлерге туьрли авырувлар, кыйынлыклар эткен яньылыслары уьшин де бериледи. Алла оьзи биледи не этеекти, баьрин де коьрип, баьрин де язып турады...»

- Аьше мен не эткенмен, мен яшап та уьлгирген йокпан. Мен не яманлык эткенмен аьдемлерге?!| Кимди корладым, кимди алдаттым, кимди аямадым? Не уьшин мага сосындай кыйынлык келип туры? Мен оны Амирханнынъ тойында коьрмеген болсам, аьли ыза шегеек эдимме?..

Коьп олтырды кыз тереклердинъ арасында оьзи ялгыз. Оьзин баьриннен де кем эм етим коьрди. «Арсен мен юерермен, ол мени суьеди, тагы не керек мага», - деп оьзин бир аз парахатландырмага шалыса эди.

Экинши куьн эртерек кыз райцентирден авылына кайтып кетти. Эм онда бир де бармаска шалысты. Ама Элдар, кыздынъ юрегинде бийлеген ерди биревге де бермей, аьли де онда яшай эди. Мине тагы да эсине той туьседи. Оннан бери уьш йыл озбага караган болса да, тап туьнегуьн болгандай, Элдардынъ аьр бир юриси, куьлкиси, коьзлерининъ йылтыравы, айткан соьзлери, вальс бийигенлери эсте сакланады. «Кайдай мен ол кеше наьсипли эдим! Бир аьдемге ондай коьп наьсип берилсе, кайгы да аямай бериледи экен, - деп кыз коьз ясларын сыпырып, акырын юреди. - Неге яшав сондай да кызганыш, неге бизди тагы да бир кере йолыктырып болмайды?! Мен куьтпеген, мен тилемеген заманда болган йолыгыс, тагы да кайтарылып болмайма? Болады! Кайтип коьзлерине тоймай карар эдим, коькирегине басымды салып, юрек урувын тынълар эдим, баьри кайгым ирип кетер эди! - деп коькте «олтырган алладан» тилегендей, йогарыга уьйкен сеним мен карайды. Яркырап турган ай кыздынъ тилегиннен корккандай, бирден ясырынып йок болды. – Эсинъди йьй, эки кедеси бар!» - деп Райхан каты куьрсинди.

Оьз орамына бурылганда, кыз тамга таянып турган Арсенди эследи. Булыттынъ астыннан шыгып уьлгирген ай тап онынъ бетине ярык себеди. Кедединъ шырайы осал эди. Райхан коьрмеген кисидей озбага суьйди, ама кедетувра алдына карап юрди эм йолын япты.

- Калай кыйнайсынъ сен мени, кайдан табасынъ куьшти яп-яс болып?! - деди кедешувлы эм тилек косылган сеси мен. - Эки йылдан бери коьремен ше яшавынъды! Бир кедеге сен катыспайсынъ, бирев сени аьли де айттырмаган. Ол уьйленген, эситесинъме, уьйленген! Кимди куьтесинъ энди? Соькырдай, бир зат коьрмейсинъ. Уьйленейик мине язда, сен де, мен де окувды битиремиз!

Кыз уьндемейди. Арсен агарган шырайы ман кызга тувра карайды эм бир аз дирилдеген коллары ман онынъ шашларын, бетин акырын сыйпайды.

- Уьйленейик, аьзизим, уьйленейик! Бирге яшаганда сен мени суьерсинъ, мей билемен... Коьбисинде олай болады. Мен сени бир де оьпкелетпен! Кара коьзли Бэлам! Билгей эдинъ, калай сени суьемен, кайдай уьйкен от коькирегимде янады кеше-куьндиз. Бир соьз сама айтшы?

Кыз кетпеге суьйди, ама кедешувлы оны йибермей эди. Райхан йылап баслады. Оьзин де, кедеди де аяйды, соьз бермеге де суьеди, ама иштен бир сес разы болмайды: «Белки, Арсенди шынтысы ман да суьетаганлар бар болар. Не этесинъ онынъ йолын бувып? Кайдай наьсип коьрөөк ол сени мен? Ишин ягып турааксынъ бакырдынъ. Ол яс, уьйленсе, балалы-шагалы болса, ярасы муты-лар...» Эм эситтирип булай деди:

- Мени алып не коьрөөк боласынъ? Юрегинъди йылытып болмакпан. Мен аьли де оны суьемен! Мутпага шалысаман, ама куьшим етпейди. Мен куьналимешога, айтшы?!

Кедешувлы кыздынъ бетин коллары ман кысып ыслап, сискен коьзлерине ялынылы карайды.

- Аявлым, аьзизим, кайтип сени мутайым? Коьрмегеним, билмегеним колай эди! - деп ынъыранып, манълайыннан суьеди. Сонъ тез бурьлып, уьйине карап йол алды. Коьз ясларынынъ арасыннан кыз онынъ онъайсыз юрисин, тоьмен салынган басын коьреди, ама токтатпага куьш таппай эди.

Арасы коьп кетпей, Арсен оьзи мен институт битиретаган кызга уьйленди. Райхан йолдаслары ман кедединъ анасына ярдам берди, ама той куьн бармады. Олардынъ уьйлери коьп узак болмаганга, сав кеше кызга занъыраган анъ, аьдемлердинъ куьлжилери, сеслери эситиледи. «Халк ша куванады, Арсеннинъ юрегинде кайдай боран эседи, ким билсин. Наьсиби сама ашылгай эди!.. - Эм эсине бирден оьзининъ ялгыз калганы туьсип кетти. - Энди мени бирев де ондай этип суьймеек!» - деп юреги ашый эди.

Ушынлайын да, Арсендей болып суьйген кезде кызга сонъында карсы келмеди. Коьп кере Райхан ясты эсине туьсирип, ойларында ога уьйкен разылык билдире эди. «Барган болсам, белки, суьйген де болаек эдим Арсенди, ойсыз басым, не ойлады!» - деп коьп кере оькингени де бар. Калайына да, Арсеннинъ таза яйдак суьйими яшавына куьш болып, каранъада ярык болып турды. Кайсы хатын да оьзин суьйген эркекти ойларында сыйламай болмас, аьсеринде анъламаса да, сонъында, яшав оьгейлигин коьп кере коьрсеткенде, мутылган аьдемнинъ келпети баьриннен де аьзиз болып коьринер, онынъ суьйими яшавынынъ энъ маьнели куьнлери болып саналар. Бир сезим де бу яшавда тувган йорыгы ман соннип калмайды, кай заман болса да ол баскадынъ юрегинде разылык табады...

Тойдан сонъ ясларды Райхан орамда коьрди. Эргенъги шак эди. Кыз алгасап окувга барады, олар да колтыкласып уьйден шыктылар. Хатыны Арсенди оьзи ыслаган, ога куьлемсиреп бир затлар айтады. «Йигерли коьринеди, - деп ойлады Райхан, - эш те оьзин суьйдирмей калмас».

Заман сувдай тез агып, окув да кутылды. Колларына кеспи алып, кызлар авылга кайттылар. Кеспи алганы аз болса, Райханга уьйкен классларга математикадан келмеге деп кагыт та берилген эди. Районга барып, ер акында билгенше, кызлар уьйде бир аз тыншаймага токтадылар. Авылдаслары, таныслары кызларды диплом ман кутлап келе эдилер. Коьп йылы соьзлер эситти кыз. Атасы кой да сойды, дува да этти. Анасы болса суьйингеннен авырувын да мутып, енъил юреди. Кыз анълайды, куьез коьрсетуьв заман айлак ювык янасканын. Эм авылдасларыннан кутлав соьзлер эситкен сайын, ишиннен корка эди: «Белки, авылдынъ, ата-анамнынъ сенимин аклап болмасам ша! Меним кеспи алганымды оьз куванышларындай коьредилер, кара сен, кайдай танъ эм кенъ аьдемлер!» Эм кыз, аьдемлердинъ сенимин акламага шалысар уьшин, оьз авылыннан ер тилемеге токтады. Каладан кайтканда ок, Сабират пан Марипат авылда калмаякларын билдирдилер. Райхан болса уьндемеди, неге десе кыз да авылда калмага суьймей эди. Октябрь айдан алып батпак март айга дейим созылады. Кар явса да, асты юмсак, машинлер батадылар, йол ызында шуқырларга айланады. Соны ман авылларында кыс болса кус та ушпайды деп айтпага болаек. Райцентирге, калага шыгув уьйкен кыйынлык. Кино да сийрек болады. Авылларында телевизор тувыл, телефон да йок эди. Телефон ша бар, айтпага, конторда, ама ислегеннен ислемегени коьп. Авыллары уьйкен болса да, совхоздынъ боь-

лиги деп саналатаган эди, сога коьре де йолга маьне бермейтаган эдилер. Энди болса Райхан оьз ойын туьрлендирмеге шалысты. Авылда ислемерге токтасканда, юреги де парахатланды. Тек мине окыган йолдаслары эсине тез-тез туьсип, юрегин арада мунъайтатаган эдилер. Сондай да коьргиси келетаган эди. Ах сени, кайтип оларды кушаклар эди, сагынганын айтар эди, олардынъ яшавын билер эди! Дайым да бирге юргенде, бирге окыганда бир де айырылмаяктай коьрдилер. Ойлар ерлескен мен, яшав еринде токтайма? Коьп яшамаса да, Райхан бу яшавда табув ман бирге йоюв да коьп экенин анъламай болмады. Аьне сонынъ уьшин болар эсейген аьдемлердинъ коьбисинше юреклери авырытаганы. Яшав кызга Эларды оьзи берип, оьзи кайтарып алды, Арсенди де берди эм алды, нешагы окув йолдасларын туьрли ерлерге шашты, коьрисерлерме, коьриспеслерме, ким билсин. Эсине Айшат туьседди. Нешагы кыйынлыктан оьтти кыз, ама ызында оьз йолын таппай калмады. Райханнынъ тавга артыннан келгенин Айшат бир де мутпайтаган эди. Эки кыз берк досласып, дайым да бирге юретаган эдилер. Уьйиннен коьмек болмаган сонъ, Айшат квартирада тура алмады, общежитиеде боьлмелер бир онъайсыз уьйкен, он-он бес кыз болып турадылар. Сога коьре Айшат окувын библиотекаларда, окув залда, паркта аьзирлейтаган эди, Райхан да ога йолдас болады. Уьйиннен тилемес уьшин, Айшат кеште бир неше классты йыятаган эди. Кыйын акына кийим алады, кинога барады. Калай да акшадан коьп кыйланмады. Комсорг болып та сайланды класста Айшат. Аьли Райхан кыймасы уьшин парахат, ол оьз йолын оьзи биледи, ислемерге баска районга кетти. Ама Айшаттынъ яшавыннан да Умадынъ яшавы кыйынлы болып шыкты. Айшаттынъ йолы онъалган болса, Умадыкы кыйынлыкка коьшип турды. Ума калада оьскен оьткир кыз эди. Дурыслыкты суьеди. Бир аьдемди алдатпаган болар. Ума уьшинши курста окыйтаган заманда аталары буларды таслап баска хатынга уьйленди. Умадан баска тагы да уьш бала бар, аналары да оькиметке ислеген аьдем тувыл, уьйди карап, балаларды оьстирип турады. Куьеви кеткен сонъ, Умадынъ анасы юреги авырып тез-тез больницага туьсетаган болды. Ума балалардынъ энъ уьйкени, сога коьре больницага ас асып ювырады, бебелерине де карайды, окувга да заман табады. Азды, саргайды эм бек ойшанъ болып калды.

- Мен ол келиншекти барып оьлтирермен! - деди бир кере Ума, экеви ялгыз калганда. - Туснакта олтырсам да кыйналмайман, тек анамнынъ яны парахат болса экен.

Кыздынъ коьзлери йылтырайдылар, сеси катады. Райхан ога не айтаякты да билмей, адалай эди. Сонъ эсин йыйган сонъ, колыннан ыслап:

- Сен ондай затты этсенъ, ананъ кене де тез оьлер. Ума, атанъ ман соьйлеп кара, белки, кайтар уьйге, - деди Райхан, яшав сулыбы коьп болмаса да.

Умадынъ анасы больнидадан шыккан сонъ, мукаят та осаллады. Кыз ата-сы ман соьйлеп эди, тек неге ди аналары оны уьйге киргизбеге суьймеди. Анъсыздан хатын ас асып турганда, йыгылып оьлди. Умадынъ беркимеген юрегине катылык мукаят та тез кирди.

- Оьлтирдилер анамды, оьлтирдилер! - деп кыз онда-мунда ювырып, йылай эди. Оны йыйылганлар тегеран бир токтатып, аьр аьдем оьз маслагатын

берип, парохатландырдылар. Болса да кыз атасын оыликке йибермедн. Ана-сы коьмилген сонь Ума авыр аьлде больницада ятты. Кызлар ога куьнде де баратаган эдилер, боьтен де Айшат пан Райхан. Уьйдеги бебелерин анасы-нынь аьптеси карап баслады. Ол булар ман тураягын билдирди. Онынь оьз балалары уьйленип, куевге шыгып, асыл болган эдилер.

Бир йол кызлар кыдырып барганда, Ума булай деди:

- Мен куевге барсам, - деп ол коьзлери аьлемет йылтырап, сесин тоьмен-летти, - ол нешагы аьруьв болса да, баскаларга коьз салаякпан, оьз эркиниме яшаякпан. Куевим ондай затты яратпаса, оьзим оны биринши болып тасла-якпан! Эркеклерди аямага ярамайды! Атамыз Москвада бес йыл окыганда, анамыз кешелеп шораплар согып, калша согып сатаган болган, сонь оьзи-не аз калдырып, коьбисин ога йиберген. Булайына да, ол уьйде «Гаджи, эт кувырайыма, котлет этейиме яде плов суьесиньме? Гаджи, кайсы коьйлекти киесинь? Баьрин де уьйтик урып аьзирлегенмен, мине бет явлыкларынь, алдынгы йол мутып кеткенсинь, баьпишинь крем яктым, пальтоньды тазаладым...» деген соьзлерди мен тез-тез эситип туратаган эдим. Аьли яс хаты-нына асты оьзи асатаган болар, неге десе ол хатын оьзининь уьстине, бетине бек карамага суьеди, коьрермен, оьлмесем, ким кимнинь баьпишин кремлер экен!

Кыз уьйинде тыншайып турган куьнлерде туьски шакта аталары тез-тез юрип, азбарга кирди. Ол бакша - бавдынь бригадири эди. Эм эки саьаттен конаклар аькелеегин билдирди. Сол куьн авылда йыйын бар эди. Райхан ман анасы эт асып, лакса этип, тыншаймага салкынга олтырдылар. Кыз колына тигип турган халатын алды, анасы болса ясылшаларды столга салмага деп ювып баслады.

- Кайсы уьйге кирейик? - деген сес янына оьтип, кыздынь сав каркыра-сын куьйгизди. Бир зат та ойлап уьлгирмей, басын коьтерди - эм азбарда бир неше эркек пен Элдарды коьрди.

Ызы болаяк.

ТАМАРА ДЫШЕКОВА

АЛЫСТАГЫ БАЛА ШАГЫМ

**Бала шагым
Алыстагы туьсимдей.
Сол куьнлерди излеймен.
Уйклаганда,
Анам мага ийилип,
Юмсак колын
Мен бетимде сеземен.**

**Арыганын
Сезе эдим бирерде,
Тек ынжынып
Айткан соьзин эситпедим.
«Кыйынлыкты
Балаларым коьрмесин»,
Деген ойын
Кобзлеринде эследим.**

**Бала шагым
Алыстагы туьсимдей,
Бал татытып,
Таба маьжек егенмиз.
Ашлык йылдынъ
Зилдей авыр куьнинде
Эт сорпадай
Наьртуьк уьйре ишкенмиз.**

**Бала шагым
Алыстагы туьсимдей,
Аштан бизди
Кор этпеди анамыз.
Буьгуьнгидей
Кобз алдымда суьлдери,
«Кеттинъ, анам»,
Деп авырийды янымыз.**

Бала шагым
Алыстагы туьсимдей,
Мен мутпайман
Акыл соьзин анамнынь.
«Бакы калмас
Бу дуньяда бир аьдем,
Эсте калсын
Сукландырган акылынь».

МУНЪЛЫ КУЪЗ

Караньалык
Козлеримди бийлейди,
Тереземде
Куъз йылайды асыкпай.
Кетсем экен
Коз караган якларга,
Кезсем экен
Кара орман ялыкпай.

Бир инсан да
Юргенимди коьрмесе,
Ойнар эдим
Ясырмавык бактым ман.
Тынышлыкты
Синьдиререм яныма,
Сыбырдасып
Олтырарем юлдыз бан.

Кобтерилип
Алыстагы аспанга,
Ай ушында
Тебер эди шеньилшек.
Айхай сени,
Бактым мени йибермес:
«Кайт уьйинье,
Болма ондай коьньилшек».

КОЛЛАР

Ак мамыктай
Ак колларга сукланып,
Ак билек деп
Ногай бойда айтылган.
Энь де ийги
Шешекейдей сол коллар
Аьдуьвленип
Суьвретлерде ясалган.

Куьнде куьйген,
Куллык эткен колларды

Биз бирерде
Мисетсинмей коямыз.
Сол колларга
Эстелик те салынса,
Ак юректен
Муьсиревли болармыз.

Сондай коллар
Кайдай авыр шакта да
Аьдемлердинь
Бактыларын шешкенлер.
Кыршылдаган
Согысларда аьдемлер
Сол колларга
Яшавларын сенгенлер.

Сол колларсыз
Аьдем эмес дуныяга,
Сол колларсыз
Болмас эди берекет.
Сол колларсыз
Болмас эди дуныям,
Сол колларга
Сениледи аьрекет.

СУЬВРЕТЛЕЙМЕН НАЬСИПТИ

Исси куьнде,
Кыстынь узак туьнинде
Мен токыйман
Наьсибимнинь куьйизин:
Куваныштынь
Кесегиннен, туьслерден,
Сенимлерден.
Язда аткан гуьллерден,
Коньысымда
Эситилген куьлкиден,
Алал соьзден
Сагынышлы суьювден...

Не аьлемет:
Куьйиз болды дегенде.
Тап кырсыздай
Кайгы мени йоклайды.
Куьйизимди
Ерге алып таслайды,
Мага куьлеп,
Аямайын корлайды.

МАГОМЕТ-АЛИ ХАНОВ

ЕР ТАМЫРЫ

(хабар)

Сансызбай – авылдынъ энъ де бай аьдеми. Ол хыйлы йыллар оьзи етекши, оьзи предприниматель болып уйкен автопарк йыйнаган: 5 шет эллердинъ эм 5 «Газель», 3 «КАМАЗ» автомашиналары, 5 тракторы, 2 комбайны, 5 шарлаклы янъы уйи, 4 супермаркет туькенлери, 5 кой котанлары эм 1 енъил фермер самолеты бар. «Мага эндиги не зат етпейди?» – деп бир куьн ол оьз-оьзине сорав береди эм: «Ах! Мен эндиги сав дуныяды тоьгерек айланып келейим!» – деп яваплайды. Событип, ол Ер планетады да тоьгерек айланып шыгады.

Соны этип болып ол тагы да оьз-оьзине: «Мен бармаган ер калмады. Мага кайсы яктынъ капысы да ашык. Кой булай болмага ярамас. Мен эндиги аргы дуныяга да бир катнап, сондагы кардаш-ювыкларды, авылдасларды, тень-досларды коьрип келейим. Олар бир суьйинерлер!» – дейди бир куьнинъ бир куьнинде.

Сондай ойын Сансызбай сол куьн оьз хатынына да айтады экен.

– Пысмылла, янакам, ол да не деген ой? Бу сенинъ эсинъе не келеди, не келмейди. Ятсанъ да, турсанъ да халктай тувыл, бир кужыр сен! – деп пише-си онынъ айткан соьзин макул коьрмеди.

– Сен бир де меним айтканыма разы болмассынъ. Сага баьри зат та аз, бек аз. Сен тек соны билесинъ! Халкта коьп, сенде аз, – деди Сансызбай бу ерде хатынын бир аз соьз бен шымтып.

– Ий, бар бараяк болсанъ. Аргы дуныяга тувыл, суьйсенъ яханнемнинъ оьзине дейим бар! Сен аьдем соьзин кайзаман тынълагансынъ? Атанъ да сондай Кудайдынъ бир кыйшыгы эди!

– Меним атам оьз дуныясын оьзи кураган, тап согыс йылларында да аьким болган. Сеникиндей болып кимге болса сога ырыясып, тиленип-яланып юреген болар!

– Ийш! Тьфу, куьлейим ондай аькимге. Мунда биревге ырыясымаса да, уйкен калалардагылардынъ алдында кайтип куйрыгын яйсанълатканын бек аьруьв билемиз туьлкидинъ!..

Мундай кызувлы хабарласув энъ ызында оьз-оьзиннен соьнип калатаган эди. Сансызбай соьздинъ теренлеп барувын тез анълап: «Эй, кой пайдасыз

созди. Кая, бир бурышлы ногоай шай аьзир этши!» – дер эди. Хатыны да соны эситкенде ок: «Буьгуьн мен сыйырды савмаганман. Туькен суьти мен аьзирлейимме?» – деп давысын туьрлендирер эди. Дурысын айтканда, ол сыйырларын эндиги тап 10 йылдан бери савмайтаган эди. Сансызбайдын аьели мал котанларында 200-300 тувар мал саклап, суьтти, майды, пыслакты, неди оьз туькенлериннен алатаган эдилер. «Аьзирлеши, суьйсенъ кара шайтан суьттен аьзирлеши!» – деп яваплар эди Сансызбай уьйренген кепте. Олардын уьйинде бу зат коьпте аьдет болып калган. Мага коьре, олар бир куьн илиниспесе, экинши куьн оьлип калайктай эди.

Соьйтип, эндиги ол аргы дуныяга бир барып келейим деп аьзирлик коьредди. Сансызбай баьри кайгы-касуетин койып, сонда баратаган йолды излестиреди. (Дурысын айтсак, ол дуныяга кеткенлерди биз де билемиз, тек соннан кери кайтканларды ша коьрмегенмиз. Сол себептен тура авыл маскарашы Темирбек: «Аргы дуныяды яман деп ким айтады? Эгер яман болса, сонда кеткенлер коьпте кери кайтар эдилер», дейтаганы аьли де эсимде).

Бир каты куьн Сансызбай кайдан йол тапты билмеймен, акшалы аьдегме аьли йол каерде де ашык, ахырет дуныяга оьзи билген бир йол ман кетеди.

Соны ман ол сонда етиседи экен. Ал деп ол онда янъыларда бир-эки йылдын аргы ягында кеткен авылдасларын, тень-досларын йолыгады. Олар онын мунда келгенлерин коьрип ушыны ман да суьйинедилер. Баьриси де йыйыладылар. «Сен де бизге эртерек келипсинъ. Юрегинъ токтадыма?» – деп сорайдылар олар Сансызбайдан. «Йок, – деп яваплайды оларга Сансызбай. – Мен сизге дайымга тувыл, кесек заманга командировка ман келгенмен».

Олар ман аманласып бизим геройымыз армаган кете береди. Мунда ол оьзининъ бир неше йыллар артта тайган авылдасларын, кардаш-ювыкларын, ата-анасын коьредди. «Ляйла, Сансызбай, сен де тайдынъма? Хош келдинъ, керти дуныяга!» – деп йолыгадылар оны бу яктагы ердеслери. «Мен оьлген йокпан, мен мадарлы болганга бу дуныядын да аьлин билер ниет пен мунда туьскенмен. Тезден ондагы ялган дуныяга кайтаякпан», – дейди оларга Сансызбай.

Ога бир неше йыллар артта тайган анасы янасады. Ана деген, ах сени, кайсы дуныяда да ана болып калады экен! Ол Сансызбайды бир аз азганынъ деп те аяйды. «Сага шай кайнаткан ша болар эдим, амалым, – дейди ога анасы. – Тек бизим дуныяда шайдынъ-майдынъ кереги йок. Оьтпек, шай, мал-муьлк – ол аргы дуныяда калган. Эндигиси биз ол кайгылардан босанганмыз, куватым, – дейди ол Сансызбайдын коьзлерине аянышлы карап.

- Меним шайым термоста, таьвкей. Бир суткага дейим сувымайды. Танъла мен, Алла буйыртса, бизим ялган дуныяга кери кайтаякпан. Сизди коьрге деп келдим мунда. Меним, таьвкей, аьли шет эллердинъ, бизим Россияда шыккан энъ ийги автомашиналарым эм тракторларым, 5 шарлаклы янъы уьйим, 4 супермаркет туькенлерим, 3 банкет залларым бар. Былтыр келининъ мен бирге сав дуныяды тоьгерек айланып кыдырып шыктык! Эбим бар, Аллага шуькир, сизге де катнап келейим деп шыктым, – деди Сансызбай юрегиндеги ниетин анасына тоьгип. – Муннан сонъ, белкиси, космоска да барып келермен.

- Барынъыз, амалым, барынъыз. Эбинъыз болган шаклы юринъыз. Тек сага, куватым, бир тилегим бар: мунда куллык этип келген сонъ, бизден бир аз армаган ер юрсенъ, сонда сенинъ алдынгы аталарынъ ман тетелеринъ бар. Оларды да бир коьрип кет, шырагым, – деп анасы Сансызбайды уйкен аталарына онълап йибереди.

Сансызбай коьрсетилген йол ман юрип, бир неше заьлимдей кенъ кыр майданларды оьтип, оьзининъ уйкен аталары ман тетелерине етеди экен. Бу атайлар ман тетейлер аьлиги замандагылардан коьпке баскаланатаган эдилер, неге десе олар бизим шоьлликте XIX эм XX оьмирлердинъ басында яшаганлар. Булардынъ арасында шоьлдинъ энъ ийги аьдетлери, ырымлары, эдап оьлшемлери, хасиети аьли де каты тугылатаган болган. Олардынъ дини де аьлигиге коьре коьпке терен эм берк эди. Энъ маьнелиси, булардынъ яртысыннан артыгы таза ийманлы эм эдап-йорыклы аьдемлер болган.

Олардынъ коьбисин Сансызбай еннет бавына усаган бир ерден тапты. Ол буларга етисип, оьзининъ ким экенин айтканда, ол атайлар, тетейлер оны коьтерип алып, коьп суьйип, коькирегине бир туьйип, олтыртпага ер таппадылар.

– Алдынгы ялган дуныяда болган болсак, сенинъ сыйынъа бир малды йыгып сойган болар эдик. Бизим дуныяда ол кайгы-касует баьриси де кери калды эм тарык та тувыл, – дедилер Сансызбайга уйкен аталары. – Мунда биз ердеги баьри заттан да тыныш, эркин.

– Оьзинъ аман-эсенме, балам. Балалар, уйдегилеринъ аьруьвме, – деп аталары оьз кезуьви мен Сансызбайдан онынъ аьли-куьни акында сорадылар.

Сансызбай оларга аьлиги заман олардыкына коьре коьпке туьрленгени, коьп ийгиликлер: электроярык, газ, телевидение, компьютерлер технологи-ясы акында хабарлады.

– Сизинъ замандагы байлар бир зат та коьрмегенлер. Нешаклы малы болса да, каранъа термеде яшаганлар. Дуныя кыдырмаганлар. Мине меним аьли аргы дуныяда шет эллерде шыккан баалы автомашиналарым эм тракторларым, кой отарларым, 5 шарлаклы уйим, 4 уйкен туькенлерим бар...

– Орамынъда межигитинъ барма? – деп сорады оннан бирден бу ерде уьндемей турган агайлардынъ бириси.

Муны эситкен Сансызбай бир аз тутлыкты. Болса да хабарын бардыра берди:

– Озган йыл келининъыз бен бирге дуныядынъ хыйлы эллерин айланып шыктык. Не коьп туьрли халклар, ерлер коьрдик...

– Оьзинъиздинъ еринъыз кайтип тозганын, бузылганын коьргенсизбе? – деген сорады ман боьлди Сансызбайдынъ соьзин ак сакалы ерге дейим еткен узын бойлы мазаллы картлардынъ бириси.

Бу сорады эситкенде Сансызбай «шоьлдинъ йоьнъкигенин булар кайдан биледилер экен, оьзлери дуныядан тайганлы революция да болган йок болар», – деп ойлады.

– Ол затты биз ер тамырыннан билемиз, – деди сонда шетте токтаган узын каптал кийген бир агай Сансызбайдынъ ойларын туп-тувра анълаган кимик. – Ер тамыры сизден мундагы бизге ювык. Сиз онда малды толтырып саклап, машиналар, тракторларынынъыз бан ерди таптап, эзиетлеп, онынъ анасын айдаган сайын, мундагы ер тамыры ынъыранады эм кыйналады. Биз

оны аруув билемиз эм коьремиз. Сизге, айхай да, онынъ сеси эситилмейди. Сиз ердинъ давысын тынълап, ога аянышлы коьзинъиз, ак юрегинъиз бен бир сама карагансызба?

– Ердинъ тамыры тек ынъыранып калмайды. Ол сиз салган аявсыз каты яралардынъ солкылдап авырувыннан даяналмай оьксийди... Мунда бир амал тавып келген сонъ, биз сага соны аьли коьрсетермиз.

– Ер-анасы бир кере булай деп айтканын эситкенмен: не этейим, Кудайымыз мени солай яраткан, баьри байлыгым эм ыспайлыгым йогарыда ялган дунияга каратылган. Тоьменге, ахырет дунияга каратылган болса, мундагылар байлыгымды тийисли кепте баалаяк эдилер, – деди соьзге косылып, басына ак юннен ясалган боьрк кийген агай.

Бир кесекке тоьгеректи тыныклык бийледи.

– Биз Караногай авлагымыздынъ Териктен алып Куьмиге дейим аьр бир кесек ерин коьрип, билип келгенмиз. Отлактарды мал санына коьре карап кулланмага, заманы ман авыстырмага шалысканмыз. Биз шоьлдинъ аьр бир сесине кулак асканмыз. Кайдай ийги коьзге коьрнекли, денге дарманлы оьлен-шешекелери, кус-янувары бар эди-ав, авлактарымыздынъ! Аьли калганы тек боьригоьз бен маьметеке, сонынъ оьзин де баьри ерде де таппасынъ. Неше булактар, коьллер курыганлар. Такыры шыккан еримиздинъ, такыры!.. Ер тамыры баьри затты да коьрсетеди бизге! – деди оькинишли давысы ман баягы ак сакаллы бийик бойлы карт. – Соьйтип ерди кулланмас аьдем деген!..

– Ер тамыры тек бир ол заттан тура ынъыранмайды. Шоьл уьстинде бизим заманларда тутылган, биз оьсиет этип калдырган аьдетлеримиз, аьдемлер арасын йылувлукка, аданаслык-кардашлыкка толтырган катнасувларымыз, шынты эрликтинъ, аьдемшиликтинъ белгилери, энъ де маьнелиси бизим ана тилимиз йойылып туры. Тил йойылса, оьзге не калмага болады ногайдан?.. Биз юзлеген йыллар бойы тутып келгенмиз бу байлыктынъ баьрисин. Неге эндигиси баьри затлар да йойылады? – деди бу ерде баягы узун каптал кийген агай.

Сансызбай терлеген манълайын бетявлыгы ман сыпырды. Сога карамастан, онынъ савлай басы да, бети де тер сувына баткан эди.

– Бизде аьли ана тилди, аьдетлерди, табиатты саклав яктан патшалык бойынша туьрли программалар кабыл этилинеди. Айланганда бир конференциялар озгарылады. Соларга баьри ерлердеги ногайлар да келдилер... – деди Сансызбай эсап берген кимик.

– Сизинъ кабыл этип алган карарларынынъиз тек куры карар болып калдылар. Дурыс, олардынъ арасында ийгилери де йок тувыл болар. Ама бивреви де толы кепте яшавга шыгарылмайды. Сиз тек 2-3 йылда коьз алдатув уьшин бир ислер эткендей боласыз. Тек сиз бир затты анъламайсыз, сиз кара халксыз бир неше аькимлеринъиз бен соларды оьткересиз. Оьзинъиз той этесиз, оьзинъиз тоьринде олтырасыз. Аькимлеринъиз коьпте кара халктан айырылган. Баьлелеринъиздинъ коьбиси соннан. Олардынъ ашавы да, яшавы да баска, халктыкындай тувыл. Олар оьзлерининъ олтырган ерлериннен эм коьликлери ишиннен авыл яшавын коьрмейдилер. Белкиси, коьргиси де келмейтаган болар, – деди алдынгы узун бойлы карт. – Бурынгы кадыларды, аьпендилерди, старшиналарды биз не шаклы яман десек те, олар халк ишинде болганлар, онынъ арасында юргенлер. Тоьбе басына шыгып, хал-

ктынъ ойын да тынълаганлар. «Эл мен коьрген уллы той, элсизден Алла сакласын», – дейтаган эдик биз дайым да. Элсизлер де дуныяга ие шыккан заманлар келген экен...

– Кая, айтшыньыз, сиз абли кайдай аьдетлерди саклап калдыргансыз? – деп сорады Сансызбайдан узын сакаллы мазаллы агай.

– Кыз айттырув, той этуув, тувган куьнлерди белгилев... – деди Сансызбай эсинде болган аьдетлерди атап.

Басына ак кийгиз боьрк кийген карт аьдем:

– Сизинъ тойларынъыздынъ шынты ногай саьвлеси тайган. Йыравлардынъ толгавлары занъырамайды, сарынлардынъ, шынълардынъ оьзлерин де базласып йырлавды койгансыз. Бизим замандагы тойлар сав авыл-элге байрам болып озатаган эди. Сизинъ аблиги тойларынъыз авылдан, уй-азбардан кашып, доьрт те ягы капавлы мекан ишинде оьтеди. Сондай меканларды байларынъыз саладылар эм сизинъ акшанъызды сермейдилер сизден. Ондагы сазлар кышкырыгыннан тойга келгенлер бир-бирин эситпейдилер, хабарласып, аьллесип болмайдылар. Ол не эткен той?.. Оьлиди ерлестируув аьдетин де сиз коьп ягыннан бузгансыз. Авылдынъ кайдай яс уйкен аьдемлери яназыга турмай эрек кашадылар. Дувасларга ишип келетаганлар да бар. Ондайларды анасын айдап таяк пан азбардан кувмас па?! Олар оьлиге авырлык келтиредилер, аьдет-намысты бузадылар, наьлетлер!.. – деп соьзге косылды.

Сансызбай юмган авызын да ашпады.

– Сизге бизим аьруув аьдетлерди кайтадан тургызбага эм, энъ де маьнелиси, соларды юритпеге, балаларга да уйретпеге бирев де буршав бермейди. Тыйдажлык этетатаган каьмуьнслеринъиз де эндигиси йок. Баьри зат та оьзинъиздинъ колынъызда, – деди узын капталдагы карт. – Тек сиз не ойлайтаганынъызды билуув кыйын. Баьри зат та сизинъ ишинъизде, сонынъ ушин бизим маслагат: сизге ал деп оьзинъиздинъ ишинъизди эмлемеге керек! Олай дегенимиз, ишки дуныянъызды, ян-акыл анъламынъызды.

Муннан сонъ бурынгы агайлар Сансызбайды ога ердинъ тамырын коьрсетпеге алып кеттилер. Сонынъ ушин бир-эки басамакка тоьмен туьспеге керекти. Картлар алдыда эм артта, Сансызбай олардынъ ортасында барды. Онда элтейтаган йол бираз каранъа болса да, коьз алдындагы баьри зат та коьринеди. Сансызбайдынъ мундагы ердинъ туьзлигине тамашасы бек келди. Бир шукур да, тоьбешик те йок, ер тактадай тегис. Сувык та тувыл, исси де. Ызында эректе бир заттынъ яркырап турганы коьзге илинди. Ол зат тоьгерекке оьзиннен яркы тоьге эди. Янасып келгенде, Сансызбай ердинъ йогарыннан тоьменге карап туьсетаган бир уйкен деген де уйкен, ап-ак яркырап турган тамырды эследи. Ол тамыр шоьл уьстиндеги оьленлердинъ тамырына бек усайтаган эди. Тек оларга коьре оьлшеми юз кере уйкен болар. Ол тири эм арада бир коьзгалгандай болып кетеди. Тамырдынъ шаркындагы коьп йолаклары эм ойылган сызыклары, оны айлак бек картайган аьдемнинъ бетине усатады.

– Биз мунда келгенде онынъ шаркында сийрек бир-эки тыртыклар эм сызыклар бар эди, – деди Сансызбайга янында турган узын ак сакаллы агай. – Ол йолаклар муннан бир 70-80 йыллар артта косылып басладылар. Боьтен де ызгы 20-30 йыллар ишинде ер тамыры солар ман айлак та коьп сызылды...

Сол эки арада бирден тап бир тири аьдем кимик тамырдан ынъыранув сес шыкты. Экинши секундада ол тынды. Болса да ынъыранув сесининъ янъыравыгы ердинъ туьбине дейим кеткени сезилди. Ер туьбинде де сол сеске алыс, сагыр кепте шыккан бир авыр тавыс явап берди. Тынълаган аьдемге ол тап бир миллионлаган йыллар арттагы динозаврлар бир-бирине сес беретандай болды. Бир йырма-отыз секундададан сонъ, ердинъ туьбинде шынжырга байланган бир авыр шелек куйы ишине туьскендей сес шыкты да соьнди...

– Ердинъ тамыры арада бир соьйтип ынъыранып алады, – деди Сансызбай ман келген агайлардынъ ишиндеги узун капталлы карт. – Ол муннан бир 40-50 йыллар артта соьйтип ынъыранып баслаган болар. Онынъ ынъыранувы, эслеген боларсынъ, тап аьдемдикиндей эм ол зат бизим шоьллигимиздинъ тозувын, онынъ уьстиндеги оьлен-шешеклердинъ йойылувын, ким калай болса оны ярып, байлыгын алувы, оны аявсыз таптап, туьрли кокысларга толтырувы ман байланыслы. Ама тек ол зат та тувыл онынъ ынъыранувы. Ер тамыры аьдемлер арасындагы ийманлык, аьдемшилик азаювы ман байланыста ынъыранады. Ер – ол бизим анамыз! Баьримиздинъ де. Онынъ ынъыранувын тири аьдемлер арасында аьли ялгыз тек сен эситип турсынъ...

Коьрген суьврет Сансызбайдынъ юрек-муьшесине тиймей болмады. Ол сонда ок кери кайтып ер уьстине келгенде, тувган ерди, онынъ табиатын, тилди аявлав, коршалав кереги акында аькимлерге, халкка билдирмеге эм бу ягыннан баьри болган куьшин салмага соьз береди...

Муннан сонъ бир хыйлы заманлар оьтти. Сансызбай ер уьстине коьпте кайтып келген. Ол алдынгыга коьре уьндемес, ойшанъ болып токтаган. Тек болса да ер астына барганы, аргы дуныядагы атайларды, ердинъ тамырын коьргени акында аьли уьшин биревге де бир зат та айтпаган. Берген соьзин де аклап баслаганы коьринмейди. Уьндемей оьз алдына юреди. Неге экен? Оны бирев де билмейди...

СОЛТАН СУЮНОВ

Алимгази увылы Солтан Суюнов Ставрополь ерининъ Тавкуьйген авылында 1925 йыл тувган. Тарих, адабият, тил, окытувишылык эм ямагатшылык ис – яшав бойы шеккен каъри. Яратувишылык асабалагы - «Уьзилген йыр» деген ятлавлар китаби баспадан шыккан.

ТОББЕЛЕР

Бизим ерлер – кенъ ерлер,
Шетине шыгып боларма?
Тоббелери тоьредей,
Санына шыгып боларма?

Аьр тоьбединъ аты бар –
Каравылда баьтирдей.
Елемик согып, ел ойнап,
Арыганга шатырдай.

Бийик ярлав басында,
Кара-Тобье касында
Куьшли согыс болыпты,
Кылыш сеске толыпты.

Кара-Тобье – кан тоьбе,
Канга баткан бир тоьбе.
Кар явганда агармай,
Каралып турган дир тоьбе.

Кобсик тоьбе касында
Сейди-ата кой баккан.
Куьздинъ сувык куьнинде,
Куврай йыйып, от яккан.

Куврай отка йылынган,
Аллага коьп сыйынган.
«Айт!» - деп койды кайтарган,
Йийирикте яткарган.

Тобье басын тоьр этип,
Тоьрге шыгып олтырган.
Кобп кайгысын йыр этип,
Йыр ман кырды толтырган.

Куьллерейин куьйлеткен,
Домбырасын соьйлеткен.
Ябакавы ялбырап,
Яхшылыкка куьн оьткен.

Аягын басып аяган,
Ярлигине таянган.
Кыйынлыкты коьп коьрип,
Ярлылыкка даянган.

Атай, пақыр, эсимде,
Юрегимнен кетпейди.
Шал сакалы елпилдеп,
Калай аьли етпейди.

ЯЗЛЫК

I

Язлык келди япырагын яйнатып,
Яс юрекке ялын салып кайнатып,
Кулыншакты кыр бойлатып шаптырып,
Ердинъ юзин шешекей мен яптырып.

Терек болсам, бу заманда яйнарем,
Келгенлерди салкыныма аларем,
Япырак пан мен оларды капларем,
Иссиликтен япыларын сакларем.

Билбил болсам, танъ мынан мен зарнарем,
Зарнап, халктынъ коьнъилин мен авларем,
Шокырак болсам, шорылдап мен агарем,
Тыныс алмай, тенъизге йол саларем.

Ягамда меним оьлен яйнаса,
Оьлен толып, бала-шага ойнаса,
Келин-кеншек келип меннен сув алса,
Оьмиримнинъ ызы йок деп ойларем.

2

Терек болып не этейим,
Орман болып болмасам,

Ялпак яйлав ериме
Салкынлыгым етпесе.

Билбил болып не этейим,
Термелерим коьшкен сонъ,
Танъда тезек ягылмай,
Тандыр оты соьнген сонъ?

Танъда зарнап не этейим,
Авазым меним оьшкен сонъ,
Орынлыгым сувынып,
Омырткам меним сынган сонъ?

Шокырак болып не этейим,
Шорылдап сесим шыкпаса,
Кенъ коьсилип конган меним
Элимнинъ кулагына юкпаса?

МУРАТ КАЛМЫКАЕВ

Каптан улылы Мурат Калмыкаев Кобанда Эркин-Халк авылында 1946 йыл тувып оьскен. Москвадагы Горький атлы Адабият институтын битирген. Ятлавлары ногой язувшылардынъ ортак йыйынтыкларында эм «Кобньилимнинъ дуньясы» (1982) китабинде баспаланганлар.

ШЕШЕКЕЙ

Бактым болып, ййнап турган гуьл болсам,
Тап бесиктей йылы меним еримде,
Караганнынъ назарында мен калсам:
«Алал авьлет», дерлер картлар элимде.

Яхшылыкка яхшы этип билмеген
Колларда мен эш суьймеспен болмага.
Солыттырып мен гуьлди эш унаман,
Тас боларман сувык яйган колларга!

Шешекейдинъ сиз буьрленген шагында,
Уьзер уьшин, узатпаньыз кол ога.
Юлкарсынъыз, кокув шагы еткенде,
Савга этип сизди суьйген анага.

НАВРУЗ-БАЙРАМ

Келеятыр Навру-байрам элиме,
Эситемен абытларды, анъылып.
Кой козлатып, шешек яйып ериме,
Юреклерге май лаьжиндей ягылып.

Ювыклайды Навруз-байрам элиме,
Даьрий шепкен мен уьстиме киейим.
Кызларынъды шыгар оьр, куьн тоьсине,
Тувган авыл – дунья тоьри, бийийим.

Шыксын яслар баразнады салмага,
Сабанакай кырды айдап шыгайым.

**Суьйинишим сыймас, халкым, азбарга,
Оны кайдан койныма тыгайым?**

**Теке-боьркти каплап, картлар ойнасын.
Курткаларынь, йырлап, ассын казанды.
Кел коьзлеек куьрес, атлар шабысын,
Кел сйылаяк Навруз юзин, сабанды.**

**Сав табиат Наврузды ок сезеди,
Кайтаятыр баьри куслар топары.
Куьн эндиги асыкпайын кезеди,
Був шыгарып, ясыл этип шокпарын.**

**Таньтардан Навруз яйнап Элим мен
Келеятыр, яркын атта кышкырып.
Бештав ели кара туьнди ийнимнен
Акашады, ямышыдай ушырып.**

МАГОМЕТ КОЖАЕВ

БАЛ ТАТЫГАН АЬСЕРДЕ

(новестьтен уьзик)

Балалык шагымнан энъ де эрте коьринисти коьз алдыма аккелмеге шалы-саман. Бир неше коьринислерди эсимнинъ алдына тизип салып, текрарлап карайман. Солардынъ кайсы эрте экенин аянлап билуьв де кыйын, неге десе олар бир-бирине айлак янаса коьринедилер. Меним ойыма коьре, эсимде сакланган энъ де эрте болган истинъ бир нешевин айтып карайым. Энъ бириншиси, меннен кишкей аданасым Казманбет тоьрде ятыр. Мен колларым ман бир затлар этип, кайдай болса да бир соьзлер айтып яде сеслер шыгарып, оны ойнатаман – бебем саркылдап куьледи. Казманбет бебем меним эсимде тек соьйтип, мен ойнатканда саркылдап куьлип, калган. Оькинишке, баскалай ол меним эсимде сакланмаган. Ол айлак кишкей заманда оьлген. Бу куьнге дейим ап-ак, ыспайы бебем коьз алдыма келеди меним кылыпсыз ойнатувыма саркылдап куьлип. Анам да Казманбетти куьшли суьетаган болган усайды деп ойлайман, неге десе неше де эситкенмен онынъ куьрсинип: "Ак Казуьвим турган болса экен" – деп айтканын.

Биз атамыз бан анамызда бес бала эдик. Уьш аданасымыз яслай оьлип, экев болып калдык: Фатима-абам эм мен. Фатима абам меннен коьпке уьйкен, ол 1939-ншы йыл тувган, мен болсам 1953-нши йыллык. Дуныядан саьбий заманында, бир яшав да коьрмей кеткен аданасларымыз Зейнап, оннан бир яска кишкей Мурзабек эм кенжепайымыз Казманбет эдилер. Зейнап пан Мурзабекти мен коьрмегенмен, неге десе олар 4– 5 ясларында кызылша авырувдан кишкейлейин дуныядан кеткенлер. Коьргенлерден, ювыкларыманан неше де эситкенмен: Зейнап пан Мурзабек экевлери татым, бир-бирининъ колларын ысласып, ойнап юретаган болганын. Кызылша авырув да экевлерине бир-бирисиннен юккан болартагы. Яным авырыйды оьлген аданасларым эсиме туьскенде. Аьли бизим патшалыгымыз кызылша авырувды енъген, балаларга кишкейлейин дарман йибериледи эм бирев де ол мараздан оьлмейди. Сол йылларда кызылша авырувдан да балалар оьлетаган болган. Оьлетаган болган деп айтпага тыныш, ама айырым аьдемлердинъ айырым

бактыларына сол соьзлерди тийдирип айтканда – калай кыйын, калай авыр! Мен сав яшавым бойынша ялгыз кезде болып оьсип келдим. Тарык па мага сондай ялгызлык. Турган болса экен меним аданасларым. "Агасы бардынъ – ягасы бар, иниси бардынъ – тынысы бар" деген соьзлердинъ таьтлилин, татувлыгын, наьвметин мен сезбедим, шекпедим. Онынъ орынына, Шал-Кийиздинъ "Ягама явдынъ колы тийгенин ялгызлыктан коьремен" деген соьзлерининъ акыйкатлыгын, ашшылыгын туьбине дейим сездим эм шектим.

Абам Фатима да сыбырдаскандай-сырласкандай аьптесиз-синълисиз оьсти. Ога да яшавда калай енъил болаяк эди деп ойлайман, эгер яшав бойынша касында бирге суьйингендей, бирге кайгыргандай синълиси турган болса.

Атам аман заманда мени Коьгелли оьликке аькетип, оьзининъ атасынынъ камырына (ол айлак эрте оьлген) элтеди эм атайдынъ камырынынъ касындагы тоьгеректеги ерге колы ман коьрсетип: "Бу ерде балалар коьмуьвли", – деди. Олар оьлгенли неше йыллар оьтсе де, мен атамнынъ тавысында бир де таймаган, сав яшавы бойынша оны ман бирге болып келген кайгыды сездим. Атам меним коьп соьйлейтаган аьдем тувыл эди: бу йолай да ол мени атасынынъ, кишкейлейин оьлген балаларынынъ камырларына аькетип: "Мине бу камырлар сенинъ ювык аьдемлеринъ – атайынънынъ эм аданасларынънынъ камырлары, сен оларды мутпа, келе тур, зыярат коьр" – деп айтып олтырмады, кыскасыннан: "Бу атайынънынъ камыры, аьне ерде балалар коьмуьвли" – деп айтып койды. Атам акыллы аьдем болганга ойлаган болар: камырларга биревди де куьштен, буйрык пан аькелмеге керек тувыл. Мундай ерлерге аьдем оьзининъ юрегининъ буйрыгына бойсынып келеди. Тувдыкларынъ, ювыкларынъ сенинъ камырынъа келсин ушин, сен де яшавда тийисли аьдем болмага керексинъ. Яшавда бир де коьрмеген ювыкларынынъ камырына тек шынты, тийисли аьдем келмеге болады. Сол заман атам солай ойлаган болса ярайды.

Соьздинъ савы яхшы, мен бу дуныяда зыра да ялгыз тувыл: балаларым, ювыкларым, досларым бар. Ийги досларым бар. Ама кишкейлейин оьлип кеткен аданасларымды, ызгы заманларда боьтен де, эске йыйы аламан эм олардынъ яшав коьрмей кеткенлерине яным авырыйды. Олар аман да эсен турып, асыл болып, уйили-эсикли болган болса, биз халк арасында уйкен тукум болып тураяк эдик. Бир-биримизге катнаяк эдик, бир-биримизди коьргенде суьйинеек эдик, бир-биримизге тирев болаяк эдик.

Кишкейлейин оьлип кеткен аданасларымнынъ тез-тез эсима туьсуьвининъ маьнеси – олар ман коьриспеге де заман янасканга болса ярайды деп ойлайман бир ягыннан.

Бала шагымнан биринши коьринис ок мени кайдай кайгылы ойларга аькелди. Биревлер ойлап турган болса да ярайды, оьзи повестин "Бал татыган аьсерде" деп атайды, оьзи хабарлавынынъ басында ок кайгылы ойлар ман коьнъилди туьнъилтти деп. Бириншилей, бу кайгылы ойлар меним бала шагымдагы ойлар тувыл. Ол заман меним коьнъилимди бузатаган ойлар зыра да баска эди. Олар кайдай ойлар болганы акында сиз меним хабарлавынынъ барысында билерсиз. Экиншилей, сизди парахатландырмага суьемен – баска коьринислер завклы.

Тагы бир коьринис. Авылдынъ уьсти мен кишкей самолет – "кукурузник" – ушып барады. Биз конъысы балалар болып авылдынъ шети мен, басымызды коьтерип коьктеги самолетка карап ювырамыз. Мен кышкыраман: "Самолеттынъ ишинде абай бар. Мен коьрдим онынъ кызыл коьйлегин". Мен самолеттынъ ишинде аьдемди коьрип болмайман, ама соьйтип кышкырувымнынъ себеби – меним ювык деген аьдемим сол заман уьйде тувыл экени эм ол бир яктан келмеге болатаны деп ойлайман. Солай ок мен оны сол заман куьшли сагынган боларман. Бу зат Фатима Кизляр калада педучилищеде окыйтаган заманда болган.

* * *

Бизим тувган авылымыз Нариман. Ушынын айтсам, мен Нариман авылдынъ куьнбатар сыртында орынласкан Айгыр-Тоьбе деген авылда тувганман. Аьли ол авыл йок. Аьвел Ногай шоьлинде кишкей авыллар коьп болган, сонъ олар уьйкен авылларга косылып, бириккенлер. Бизим авылга совет власти уьшин куьрескен азербайджан миллетли революционердинъ аты тагылган. Азербайджан революционердинъ атын бизим авылга такпага кимнинъ эсине келгени айырым эм кызыклы таварых деп ойлайман. Авылымыз азербайджан миллетли революционердинъ атын юриткени мен байланыслы булай кужырлы хабар бар. Бизим авылда Магомед деген юреги таза, коьнъили ашык, тек окып-язып билмеген, каран эм аван аьдем яшайтаган эди. Ога коьбиси Манкуш деп айтатаган эдилер. 1945-нши йыл Манкуш, фашист Германияды енъип, согыстан уьйине кайтып келеятканда, адасып Азербайджанга кетип калган. Азербайджанга кетуьвининъ себеби – авылымыздынъ аты. Эгер дагестандагы бир авылга азербайджан революционери Наримановтынъ аты тагылган болса, Азербайджаннынъ оьзинде онынъ аты неше юртларга да берилген. Соьйтип согыстан уьйине кайтып келеяткан Манкуштан бир станцияда бараяк ерининъ адресин сораганда, ол "Нариман" деп айтады. Азербайджанда Нариман деген авыл да, Наримановский район да бар экен тагы. Соьйтип Манкуш поездке олтырып, Азербайджан республикасына кетип калады. Бир заманнан сонъ авылдасымыз Манкуш Азербайджаннынъ уьстиннен авылына кайтып келеди.

Бизим Нариман авылымыз район орталыгы Терекли-Мектебтен ушдоьрт шақырым ерде орынласкан. Авылымызды биревлер ашшылык ерде дурыс орынласпаган деп те айтадылар. Булай алып караганда, сол зат дурыс болса да ярайды. Ямгыр явса, авылымыздынъ иши юрип болмастай батпак болады. Ама Ногай районда кайсы авылдынъ ишинде юрип болатанган эди тас тоьселмеген орамларда. Биз бала заманларда ямгыр явганда батпак орамларда юргеге, боьтен де, автомашиналарга кыйын болатанган эди. Биз, балалар, батпак йол ман куьшенип, оькирип тегаран, аьне кавып калады, мине кавып калады деп, бараяткан машинадынъ тавысын кайдан да эсitemиз, тоьгерегине йыйыламыз. Кыйналып бараяткан машинадынъ артыннан биз шабамыз эм «Баткай эди, я Алла, баткай эди, я Алла» деп кышкырамыз. Соьйтип кышкырувымыздынъ маьнеси, машина ямгырдан йибиген йолда батып, олай дегенимиз, кавып калса, ол шыкканша, кужырына караякпыз.

Биз авылдынъ энъ сыртындагы орамда яшайтаган эдик. Бас деп авылдынъ уьйлерининъ коьбиси биз бетте болган, ама авылдынъ алды бетинде артезиан казылган сонъ, коьбиси сонда карап коьшкенлер. Авыл алдыга ка-

рап йылыскан. Артезиан бетке коьшкенлер яньы стандарт, тоьбесине шифер ябылган уьйлер салганлар, бав-бакша эькенлер.

Баскалар коьштилер, биз арттагы орамда, оьз еримизде калдык. Бизге "Арт орам" деп айтатаган эдилер. Орамымызда, бирге ойнагандай, бир неше балалар да бар эди. Энь де уьйкенимиз, Караянов Мамбет. Экевимиздинь де атларымыз бир болганга, биревимизге "Уьйкен Мамбет", баскамызга "Кишкей Мамбет" дейтаган эдилер балалар. Уьйкен Мамбеттинь Ахмат деп иниси де бар эди. (Олардынь аьели бизим орамнан эртерек коьшип кетти). Оннан сонь ясларына коьре, Кувандыков Оразали эм меним агам (биз агалы-инилердинь балалары) Кожаев Мухудин келетаган эдилер. Оннан соньгы сыдырада мен эм Кувандыков Маут-Али. Бизден де сонь уваклар Мухудиннинь иниси Нурудин эм Маут-Алидинь иниси Имбет-Али, Бекев эм Тайрат Сартаевлердинь уныгы Сепер-Али, Алибий эм Казинет Бекманбетовлардынь кедеси Теньали эм баскалар бар эдилер. Солай ок бизим орамнынь шетинде уьллесиннен айырылмайтаган Солтан деген эркек, эки кедеси мен Патимат деген кыскайклы (ога Кара пише деп те айтатаганлар) яшайтаган эдилер. Орамымызда тагы да баска аьдемлер де туратаган эдилер, олардынь акында да эби-йорыгы келгенде айырым айтылар деп ойлайман. Орамымызда яшайтаган аьдемлерди атлы-атлары ман атавымнынь себеби – олар меним повестимде катнасяклар, персонажлар болаяклар.

Энди бизим орамымыз, уьйлеримиз акында. Орамымыз бир сырада орынласкан уьйлерден туьзилген. Эки боьлме, бир саьне уьйлеримиз кара балшык кербиштен каланган, тоьбелерине камыс ябылып, сыланган. Олардынь тоьбелеринде оьлен оьсип туратаган эди. Уьйлер коьбисинше эки боьлмели болган: биревинде уьйкен тоьр, тоьрдинь бир муьйсинде уьйилген тоьсек, ювыркан, ястык. Олардынь баьрисине, яньылмайтаган болсам, неге де юк деп айтатаган эдилер. Кеште, ятар алдында юк бузылып, орын салынады, эртен болса, орын йьйылады эм юктинь уьсти, ювыркан, тоьсек коьринип турмасын деп, яюв ман ябылады. Баска боьлмеде шкаф эм темирден ыспайланып ясалган кровать. Тоьрли боьлмеде атай-тетей, балалар ятатаган эдилер, баска боьлмеде – яслар. Кыста пештен тек бир боьлме (коьбисинше тоьрли) йылыганга, баьриси де тоьрли боьлмеде ятатаган эдилер. Баска боьлме кыста кирип болмастай сувьк эди. Сол боьлмединь сувьклыгы аьлиге дейим эсимде сакланган.

Эсиклеримиз киртленмейтаган эди. Неше де шайыт болганман – авылдаслардынь уьйлерине киресинь, эсиклери ашык, уьйде бирев де йок. Соьйтип, боьлмелерди карап шыгып, биревди де таппай, шыгып кетесинь.

Уьйлеримиздинь артында тамлары боздан ясалган шырлар бар эди – бизим мал меканларымыз. Шыр малга бек оньайлы мекан эди, неге десе кыста койлар тамларды уьньип, бозды ашайтаган эдилер. Шырларда сондай уьньислер коьп болатанган эдилер. Шырлардынь тамлары солай да калын эди – биз олардынь уьстилеринде ювырып, парахат ойнайтаган эдик. Уьйлердинь тоьгерегинде азбар да йок эди бизде. Бав-бакша эгетаган, тереклер оьстиретаган алды орамларда азбарлар бар эди сол заманда да. Биз бетте артезиан йок болганга, биз ясылшалар оьстирип, тереклеримизден емис ашап болмайтаган эдик. Бизим орамнынь балалары емис, ясылша деген затларды бек сийрек ейтаган эдилер.

Йогарыда айтып озганлай, артезиан бетке коьшкенлер тереклер эгип, ясылшалар оьстирип басладылар, биревлер юзим де асыллайдылар. Элбетте, бизим коьзлеримиз кызатаган эди оьсип турган сондай таьтли азыкларды коьргенде.

Ол заманларда (эллини йыллардынъ ызы– алпысыншы йыллардынъ басы) колхоз оьзи де бав шашатаган эди, неге десе бизим Нариман авылдынъ ортасында емис бав бар эди. Онынъ каравылшысы Абсалам атлы агай эди. Каравылшы агай оьзининъ куллыгына яваплы кепте карайтаган эди деп ойлайман, неге десе биз, балалар, емислер урламага бавга туьскенде, Абсалам-атайдан бек коркатаган эдик. Ол бизди бавдан кувьп шыгаратаган эди. Биз сол заманларда емислерге писпеге де бермейтаган эдик, эм яп-ясыл, аьли де писувден айлак узак, куьрегелерди майкаларымыздынъ ишине толтырып, ашап юретаган эдик. Биз бавга сол заман заьлим зыян келтиретаган болганьмызды аьли анълаймыз.

Тагы да бир зат эсимде, Абсалам- атайдынъ аягы авьрыйтаган эди эм ол дайым да таяк пан юретаган эди. Бизди бавдан кувганда ашувланганыннан бизге карап таягын таслайтаган эди. Мен уьйге келип: "Абсалам-атай бизге таягын таслады" деп бала хабарымды айтканда, атамнынъ "Ол сизге таягын таслаганда, сиз онынъ таягын алып кашынъыз" деп маскаралаганы эсимде.

Абсалам-атайды баьри балалар да бек аьруьв билетаган эди. Онынъ акында биз йыр да йырлайтаган эдик. Сол йырды бизим авыл тенълеримиздинъ кайсысыннан сорасанъ да, тоькпей-шашпай айтар. Сол йырды тек авылдынъ балалары тувьл, биздеги ювыкларына келетаган баска авыллардынъ кеделери де аьруьв биледи экен. Сол затка мен янъыларда шайьт болдым. Биз тенълеримиз бен йыйылып олтырган ерде, Ленин авылдынъ бизге тенълес келген яшавшысы сол йырды эскерип алды.

* * *

Йогарыда айтылганлай, артезиан тоьгерегине коьшип, уьй салганлар бав-бакша эгип басладылар. Биз бирерлерде каранъада олардынъ бавларына да кирип, емис урлайтаган эдик. Аьлиге дейим эсимде, бир тенъимиздинъ бавына кирип, алма урлап, эртеси куьн ога оьзининъ алмасын ашатканымыз. Ол да, емис кимнинъ бавыннан алынган экенин билмей, завк этип, ясыл алмады киртилдетип ашайды.

Мен жогарыда айтып озганлай, биз бала шагымызда емис-ясылша коьп ашамаганмыз, айлак аз ашаганмыз деп те айтпага болады. Бизим куьезимиз каьмпет эди. Оны да биз эркин ашамайтаган эдик: каьмпет тетелеримиздинъ сандьгьнда киртли туратаган эди. Мине буьгуьн, мине аьли балага каьмпет бермеге ярайды деп тетемиздинъ эсине келсе, тек сол заман ол сандьгьннан бир яде эки каьмпет шыгарып, бизге, баалы савкаттай этип, соны шатлыклы аьлде узататаган яде тапшыратаган эди. Каьмпет бермеге ярайды деген таьтли ой тетемиздинъ эсине кайдай йоллар ман келетаганын биз билмейтаган эдик. Сол сыр буьгуьнге дейим де шешилмей калады эм бир де шешилмеек деп ойлайман, неге десе бизим тетелеримиз коьпте дуньядан кешкенлер, аьлиги тетейлер болса каьмпетти сандькка киртлемейдилер. Каьмпетти калай ман капланган уьйкен сандькка киртлемеге керек деген ой аьлиги тетейлердинъ басларына кирип те шыкпайды, сондай ой олардынъ мыйларында бир йол ман да юрмейди, сога коьре де сол сырды шешуьв уьшин аьлиги тетейлерди сынап этип алып болмаяксынъ.

Мен кишкей заманда кырда ойнап келип, уьйдинъ эсигин ашып: "Тетей, мен аш болдым!" – деп кышкыраман.

Тетей: "Аш болсанъ, оьтпек ал да аша".

Мен: "Мен оьтпекке аш болмадым, мен каьмпетке аш болдым".

Ол замандагы каьмпетлер де кайдай деп ойлайсыз? Аьлигидегиндей туьрли-туьрли шоколадлардынъ, карамельлердинъ, "Сникерс", "Баунти", "Твикс" деген каьмпетлердинъ ийиси де йок эди. Сийрек аьдем сатып алып болатан 3-4 туьрли шоколад, ирис, "тас каьмпет", калганлары болса, баьриси де ишинде повидло болатан каьмпетлер. Биревлерине кырына кагыт та оралмайтаган эди эм, олардынъ кеби ястыкка усаганга, ондайларга "ястык каьмпет" дейтаган эдилер.

Тетелеримиз каьмпетти сандыкка киртлеп саклап, бизге кытып беретанга ны ман байланыслы бир хабар бар. Соны да айтып кетейим, неге десе ол да бизим сол замандагы яшавымыздынъ бир белгиси болады. Тек сол хабарымды айтаяктан алдын сол куьн кулланылган "пеше" деген соьздинъ маьнесин анълатып озбага суьемен. Ога тенълес соьз, онынъ синоними – "кылык" деген соьз болады. Буьгуьнлерде "пеше" деген соьз аьдемлер бир-бириси мен хабарласканда, кулланылмайды. Аьли ол соьздинъ маьнесин сийрек аьдем билетаган болар. Биз, ол заманнынъ балалары, оьзлеримиздинъ тетелеримизден калай коьп эски ногай соьзлер эситетаган эдик. Буьгуьнге дейим де биз сол соьзлерди мутпаймыз, тек оларды куьнле-куьнлик соьйлевимизде кулланып болмаймыз, неге десе аьлигилер олардынъ маьнесин билмейдилер.

Меним повестимди окып турган оьрметли инсан! Мага коьре, бизим экевимиздинъ хабарласувымыз босына кетпейди. Меним повестимнен сен бизим несил яшаган заман акында, сол заманнынъ аьдемлерининъ ишки дуныясы, олардынъ яшав-аьллери акында билерсинъ деп ниет эткен эдим. Мине коьресинъ, сонынъ арасында ногай лексикасына да бир абыт этип, кирип алдык. Энди каьмпет пен байланыслы хабар.

Биз ол заман 5-6 ясларымыздагы балалар, ойыннан, тамагымыздан баска кайгымыз йок. Эрген болып, танъ атса, бир-биримиздинъ уьйине ойнамага деп барамыз. Бир кере де барып коймаймыз: эрген де барамыз, туьсте де бир-биримизди излеймиз, кешке таман да кутылмай калган ойынымызды битирмеге деп бир-биримизди йоклаймыз.

Бир куьн туьс мезгилде, ойнамага аькетпеге деп, Маут уьйине бардым. Бизим уьйлер иргелери бир-бирине тийип туратаган эди деп айтпага болады, араларында баска уьй йок. Сол куьн уьйге кирдим. Бир зат уьшин тетеси Куьмис Маутке акырып туры: "Солай пеше болама. Пешенъе наьлет болсын сенинъ!". Маут, тоьмен салган басын коьтермей, тетесиннен бир аз арман, колдан ясалган кишкей олтыргышта олтыры. Тетеси Маутке коьп акырды, сонъында: "Кетип тас бол коьзимнинъ алдыннан. Тагы мага коьринме", – деп кувьп йиберди. Маутке кереги де сол эди. Акырув-язалав кутылды усайды деп, тынысын тыныш алып, уьйден шыгып кетти. Онынъ артыннан мен де йоьнедим. Уьйден шыкканда Мауттен "Не болды?", – деп сорайман. Тенъимнинъ хабарыннан ол уьйкен кыянатшылык эткенин эм тетесининъ сандыгыннан каьмпет урлаганын анъладым. Ис булай болган экен. Сандыгын дайым да киртли саклайтаган куртка, яшавында бир кере киртлемеге мутып, ашкышын кирттинъ авызында калдырады экен. Маут ондай амалдан айырылама. Тетеси уьйден бир якка шыкканда ок, Маут сандыктынъ капысын ашып, онда бар каьмпеттинъ баьриси де алып, шырдынъ артына барып, тез арада ашап кутарады. Маут мага каьмпет ашаган ерин коьрсетти. Онда бола-

яткан зат: ер-ерде каьмпет кагытлары. Каьмпет кагытлар солай да коьп эди, эм мен сейирге калдым – кайтип бир бала сол шаклы каьмпетти ялгыз оззи ашап кутармага болатанына. Дайым бирге ойнайтаган досына да бермей. Сол заман мен Маутке айыб эттим, сол шаклы байлыгы болган аьсерде мени шакырмаганына, урлаган каьмпетиннен мага да бермегенине. Тек буьгуьн-лерде аньлайсынъ, сол шаклы таьтлиди, каьмпет тойып ашамай калган, бизим несилимиз бир йосыктан еп кутармага болады.

* * *

Энди бизим орамнынъ ясуьйкенлери акында бир-эки авыз соьз. Оьзимнинъ Аллаяр атайымды мен коьрмегенмен, ол бек эрте оьлген. Ийги, кень аьдем болган деп айтадылар оны. Мен оьзимди билген шаклы тетемнинъ касында оьскенмен. Мине тетемди баьри де куьшли хатын болган деп айтадылар. Оны авылдастар, ювыклар баьри де сыйлайтаган болганлар, онынъ айткан соьзине кулак асатаган, тыньлайтаган эдилер деп эситкенмен. Авылымыздынъ абырайлы деген аьдеми Сулейман Арсланов та оны ман маслагатласатаган болган. Фатима-абамнынъ айтувына коьре, тетемиз оьзининъ айтканын эттирип болатан эди. Кизляр бетте бизим Муслимат деп абамыз яшайтаган болган. Ол авырып ятак болган заманда, тетем ювыгын коьрмеге бир неше кере барып, сонъ "Сиз осал карайсыз" деп, эриннен айырып, оьзининъ уьйине аькелип саклаган. Муслимат абамыз тетемиздинъ уьйинде бир неше айдан сонъ ян берген. Аллаяр атайымнынъ иниси Абдулкерим (Мухудиннинъ, Нурудиннинъ аталары) оьзининъ хатыны, бизим тетемиз Эльбийкединъ тувган авылында яшайтаганда, "Онда онынъ бир яшавы да йок" деп, кайынинисин де Нариман авылга кайтарып аькелген.

Фатима абам сейирсинип, кулемсиреп айтканы бар: тетемиз бир ерге барып, онда туьйиншик элтесе, ога дайым да онынъ элтегенинен артык этип кайтармага шалысатаган эдилер. Пишелер оннан бир аз ийменетаган ягы да болган.

Тетемнинъ куьшлилигин коьрсететаган тагы да бир зат айтып кетейим: ол кой сыдыратаган болган. Акам (мен атама "акай" дейтаган эдим) кой сыдырып болмайтаган заманлары да болган. Сол аьсерде койды тетем сыдырган. Бусырман аьдет пен, хатын кисиге кой соймага ярамайды. Сонынъ уьшин де койды акай сойып береди, аргы ягын тетей бардырады.

Тетем кайдай татувлы аслар асатаган эди. Онынъ шайы аьр дайым да куьшли туьсетаган эди, ишинде суьт те, каймак та, бурыш та, даьршин де, каьлемпир де болатан эдилер.

Тетемди дайым да кийгиз тигип коьремен. Ол коьзинде коьзилдириги мен, кень тоьрде кийгизди яйып, ога ногай оьрнеклер тигип туратаган эди.

Тетем дайым кийгиз тигетаганы ман байланыслы тагы бир хабар. Эрте оьлген аьптесининъ кызы Орав-абайды да (Мауттинъ анасы) тетей оззи саклады эм эрге де узатты. Бу ис коьпте болган, ол заман мен аьли де тувмаганман.

Кийгиз тигип турган тетейге уьш-доьрт ясындагы Зейнап янасады эм: "Тетей, кийгизди кимге тигесинъ?" – деп сорайды.

Тетей Зейнапка: "Сага тигемен, сен куьевге шыкканда, салып йибере-екпен".

Зейнап: "Аьши Орав-абай кашан куьевге шыгаяк, Фатима-абай кашан

куевге шыгаяк? Сен оларга да кийгиз тигерсинъ, тек меним кийгизимди энъ ыспайы этерсинъ. Аруувме, тетей?"

Собйтип, Зейнап аданасым тетемиз тиккен коьплеген кийгизлердинъ биревин де аькетпей, доьрт ясында оьлип кетти.

Бизим аьелде болса тетейдинъ айтканыннан бирев де шыкпайтаган эди. Ога атам да, анам да, мен де бир соьзсиз тынълайтаган эдик. Фатима -абам да ога бойсынатаган болгандыр. Ама ол затлар меним эсимде йок, неге десе мен айлак кишкей заманда Фатима-абам Кизляр калага педучилищеге окумага кетти, сонъ эрге шыкты. Мен ога кайтип тынълайтаганымды, тынъламасам калай болатаганын, соьздинъ басында ок та айтып кетейим тагы, аявлы окувшым. Мени ялгыз кедде деп, эркин йиберген деп ойламанъыз. Меним янбасым коьп кере сезген уьй сыпыратаган коькис канаттынъ, сыпыргыштынъ ыславыш бетининъ катылыгын. Ланъка, янъылыс уьшин кишкей заманда тетем мени бек коьп тоьбелеген. Тетем мени колына не келсе, соны ман уратаган эди, ама неге де онынъ колына коькис канат йыйы карсы келетаган эди.

Энди атам тетемди калай тынълайтаганы акында. Акай коьп йыллар узгынды склад заведующийи болып ислеген. Оны складлар заведующийи деп айтсам дурыс болар, неге десе ол колхозда, сонъ совхозда баьри де складлардынъ заведующийи эди. Кайтип ол уьлгиретаган болган, аьлиге дейим анълап болмайман, неге десе аслык, ем, емис-ясылша, хозяйствада керегетаган кайдай ярак та, алат та, исшилерге, койшыларга берилетаган кийим де – кайсын тизип айтайым, баьри зат та атамнынъ колыннан кететаган эди. Сонынъ уьшин де болар, атамда ашкышлар айлак коьп эди. Уьйкен байлам ашкышлар эди. Бизим авылда Аьжимурат деген сакав аьдем яшайтаган эди. Ол соьйлеп болмаганга коьре, аьр аьдемди, атын айтып болмаса да, бир аьмел этип, ким экенин анълататаган эди. Меним атамнынъ акында айтканда, Аьжимурат колы ман ашкышты бурап коьрсететаган болган дейдилер. Меним атам ога ашкыш пан бир болып коьринетаган болган. Солай ок атамнынъ колында ем де болган сонъ, ога "Янмурза" деп те, "Еммурза" деп те айтатаган эдилер. Акам тапкан кыйын акын тетейге аькелип береди. Анам коьбисинше ислемейтаган эди, ама арада бир складта "рабочий" болып, акша тапса, тетейге аькелип беретатаган эди. Акай куллыктан куьшли эсирип келсе, эртеси куьн ол тетейден акырык ашамай кетпейди. Тетей ога аракы ишкени уьшин шамланады, акай болса, оьзи заьлим ясына келген эркек, анасына бир авыз соьз де айтпай, басын тоьмен салып, тынълайды. Тек бир кере акай анасына "Болаяк энди, анай" деп айтты. (Акай тетейге "анай" дейтаган эди). Сол заман мага дунья асты-уьсти мен авдарылгандай болды, неге десе акай тетейге соьз кайтарды. Соннан баска мен эситпегенмен акайдынъ оьз анасына каты соьз айтып.

Анам болса тетейди тынъламай амалы да йок. Бириншилей, тетем куьшли болган. Экиншилей, ол заманларда келинлер кайынаналарына толысынша бойсынатаган болганлар. Аьли болса, керисинше, кайынаналар келинлерине толысынша бойсынадылар, келинлери не айтар экен деп, авызына карап турадылар. Ол заман кайынаналар келинлерине бек каты эдилер. Мен анамды олтырып тыншайып турганын эсима алып болмайман. Ол кырда, каланып ясалган пештинъ алдында шыркыраган куьннинъ астында да, оькирген аязда да оьтпек салаятыр, мал караятыр, кол тиермен шалаятыр, бир неше орамнынъ аргы ягындагы артезианнан куьен мен шелеклеп сув тасыятыр. Соьйткенде де, тетей анама бек каты эди. Ол заман авылларда ногайлар оькимет ыхтыяр койган шаклы тувар мал, кой мал, кус саклайтаган эдилер. Бизде коькис коьп сакланатаган эди. Мысалы, коькис соьылса, этти аьел-

динъ аьдемлерине тетей уьлестиреди. Коккистинъ энъ ийги, сыйлы кесекле-ри бас деп акайга, сонъ мага, тетейдинъ озине пайланады. Ызында куста-бак туьбинде калган мойын-сойын ман, калган-пускан ман, мамага карап, былактырылгандай этилип, мисетсинмей, йылыстырылатаган эди.

* * *

Атасы уьйкен моллага тана берип, акайды яс заманында араб тилине уьйреткен. Оны араб тилине окытувдынъ себеби де, маьнеси де йок тувыл, неге десе бизим ата бетимизде дин аьрекетшилер болган экен. Кожа атайымыздынъ акында булай хабар бар, тек оьтирик пе, ушын ма экенин айтып болмайман, неге десе соннан бери коьп йыллар кеткен. Шайытлар да йок. Атайымыз арканнынъ эки шетине эки койды байлап, айдап келеятырып, шоьлде токтап, намаз кылып баслайды экен. Сол арада боьри келип, койларды кувалап баслайды. Боляткан исти коьрген йолавшы атайымызга ымлап, койларга туьскен баьле акында билдиреди экен. Атайымыз ериннен де козгалмай, колын силтеп, намазын боьлмей, парахат кыла береди экен. Боьри койларды кувалап алып кетеди. Бир заманнан сонъ эки кой да кайтып келеди, арканнынъ ортасында боьри де бар – ол йипке оратылып, бугынып калыпты. Аьне сондай хабар юретаган болган Кожа атайымнынъ акында.

Акай араб тилин яман билмейтаган болган, неге десе окытувшы да, окувшы да оьз борышларына намыслы кепте караган боларлар деп ойлайман. Ногайлар арасында дин соьнип калмасын деп акам коьп куллык эткени баьрине де белгили. Оны кайтаралап айтып тургым келмейди. Онынъ акында аьдемлердинъ эскеруьвлеринде коьп язылган. Тек бир-эки затты хабар этип айтпага суьемен. Биринши хабарымнан акам ногай маданиятына да оьз уьлисин косканын коьрмеге болады. Бир кере халкымыздынъ белгили суьвретшиси, маданият аьрекетшиси Сраждин Батыров фольклоршы Тахир Акманбетов пан келип, акайга кумык халкынынъ аьлими М. Османовтынъ "Ногай-кумык йырлары" деген китабин аькелип, ондагы араб арыбы ман язылган хыйлы бурынгы ногай йырларын ногайшага авдарып алып кеттилер. Экинши хабарымды кужыр уьшин, сизинъ коьнъилинъизди авлайым деп айтаман. Бир куьн уьйден тептерден йыртылып алынган араб тилинде кол ман язылган табак кагытларды тавып алдым. Бас деп олар не эткен язувлар экенин аньламай калдым. Сонъ оларды акайга коьрсеттим. Ол заман Москвада окыйтаган йиени Ахмедтен келген хатлар болыпты: олар экеви бир-бириси мен араб тилинде хат язысады экенлер.

Акам оьзи де бурынгы йырларды коьп билетаган эди. Аьлиге дейим эсимде онынъ мага Шал-Кийиздинъ йырын йырлаганы:

**Яр ягалап, алай яным, коьп юрме,
Яр омыраса оьлерсинъ.
Яман мынан дос болма,
Ялганнан малынъ боьлерсинъ,
Киси оьлтirse, тоьлерсинъ.**

Буюгуьнлерде бек оькинемен оннан йырларды язып алмаганыма. Тек йырлар тувыл, оннан аьвелги яшав акында, тувган-кардашлар акында хабарларды сорап калмаганыма. Кыдырувларды азайтып, атам ман хабарласув-

ларга заманымды коьп йиберген болсам, бугуьн меним повестим нешаклы да бай болаяк эди. Акылым да коьп болаяк эди.

Анам Салимет окумыслы аьдем тувыл эди: ол уьй куллыклар ман каьр шеккен. Йогарыда айтып кеткенлейим, онынъ куллыксыз турганы эсимде йок. Ногайлар ягарлыкка кой ятатаган ерден кый кесетаганы, тувар мал когыннан топаша ясайтаганы белгили. Анам топашалар коьп ясайтаганы эсимде. Баскалар топашаларды калай болса солай, кыйшык-сойсык, кепсиз ясайтаган болса, меним анам ясайтаган топашалар тоьп-тоьгерек болып шыгатаган эдилер. Анама коьмек деп, мен де данъылдан шанама салып, тезек аькелетаган эдим. Мен аькелген тезектен бир коьмек те болмайды, ама анам, меним коьнъилимди коьтерер уьшин, эткен коьмегиме разы болып, мактайтаган эди. Бизим бала заманымызда уьйкен топаша да ясайтаган эдилер. Уьйкен топаша ясав уьшин коьп аьдем йыйылатаган эди. Тувар малдынъ когын коьп этип бир ерге уьетаган эдилер. Сонъ оны таптап, ныклап баслайдылар. Уьстиннен атты айландырып юргизип, коьп таптайдылар, тыгыз болсын деп. Сонъ топашады тегислеп, тоьгерек этип ясап, сол ерде коьп заманга калдырадылар. Каткан сонъ, уьйкен топашады казгыр ман кишкей кесеклерге боьлип, кыста якпага аьзирлейтаган эдилер.

Аявлы окувшым! Топашалар кайтип ясалатаганы бизге неге тарык экен деп ойлайтаган болсанъ да ярайды. Мен повестимди язувымнынъ бас маьнеси де, озьимнинъ ювыкларымды коьрсетейим, озьимнинъ олай мактавлы тувыл яшавымды, озьимнинъ аявлы келпетимди тарихке калдырайым деген мырад тувыл. Мен озьимнинъ заманымды, меним заманымда яшаган аьдемлердинъ келпетлерин суьвретлемеге эм оларды тарихке калдырмага ниет эткенмен. Мен озьимнинъ ювыкларым акында баскалардан бир аз коьп хабарлавым, бириншилей, мен оларды ийги билгенликтен. Экиншилей, олар – сол заманнынъ аьдемлери, олар – сол заманга келисли инсанлар. Олар сол заманнынъ, орысша айтканда, типичный инсанлары. Оьзек те, олардынъ баскаларга усамаган кызыклы яклары да бар. Онсыз аьдем болама.

Анам акында тагы да бир-эки авыз соьз. Анам пеш ягаятып, яде баска куллык этеятып, акырын йырлайтаган эди. Мен онынъ йырларынынъ соьзлерин эситпейтаган, айырмайтаган, анъламайтаган эдим, ама онынъ йырларынынъ анъы, коьбисинше, мунълы болатаган эдилер. Анамнынъ йырларынынъ анъларынынъ кайгылы болувынынъ маьнеси - кишкейлейин оьлип кеткен балалары эсиннен таймайтагандыр яде ол заманда хатын кисилердинъ яшавынынъ авырлыгы болгандыр деп ойлайман. Белки, меним алдыдагы яшавым акында навасызлангандыр. Ким биледи. Энди билип те болмаяксынъ. "Анам, сенинъ йырларынънынъ анълары калай кайгылы?", – деп сол заман сорамага меним ян авырувым да, акылым да етпеген.

* * *

Биз авылдынъ сырт бетинде энъ шеттеги орамда яшаганга, анама заьлимдей узактагы артезианнан куьен мен сув тасымага туьсетаган эди. Бир аз оьскенде, мен анамды аяп, артезианнан сувды озьим аькелеек болдым. Эсимде, куьенди аркама илип, артезианга барганым эм шелеклерди сувга толтырып, уьйге кайтканым. Сол заман анъладым: артезианнан эки уьйкен шелек сув шақырым ярым ерден аькелуьв тыныш ис тувыл экенин. Заман аьлиги келинлердинъ яшавын калай тыныш этип койыпты. Сол енъилликлерди аьлиги келинлерге коьп коьрмеймиз, ама бизим аналарга да сол ийгиликлердинъ бир кесеги сама болган болса экен деп янымыз авырылды. Анам артезианнан аькелген сувды биз ишпеге, ас аспага кулланганмыз, неге

десе баска керекликлерге бизим уйимиздинъ касында казылган байыр куйымыз бар эди. Куйыдынъ сувы, озек те, ишпеге эм ас аспага тузлы эди. Солай ок куйыдынъ сувы ман биз малларымызды да сувгаратаган эдик.

Куйымыз олай да терен тувыл эди, неге десе биз бетте ерди казсанъ, сув тез шыгады. Куйымыздынъ теренлиги, коьп болса, 2,5 метр болса ярайды. Мен терен куйылар да коьргенмен. Мысалы, Уйсалган авылда мен бала шагымда коьрген куйы айлак терен эди эм онынъ шетлери, омырамасын деп, кербиш пен каланган эди. Бизим куйы болса бир зат пан да каланмаган, тегис доьрткил этилип казылган, ама уьсти ийги этип ябылган, кишкей капысы да болган шукур эди деп айтпага ярайды. Куйымызды терен тувыл деп, ушкары алув керек тувыл. Куйыдынъ аркасы ман орамдагы аьдемлердинъ хыйлы аьжетлери битетаган болган сонъ, онынъ касында дайым аьдемлер болатанган эди. Куйыдынъ касында авылдаслар бир-бириси мен йольгатаган, оннан-муннан хабарласатаган эдилер. Ушынын айтсак, арада бир урсысып та алатанган эдилер.

Куйыдынъ сувы дайым да салкын эм таза болып туратанган эди. Авылдаслар йыйылып, куйыды йылда бир кере, сувын курытып, тазалайтанган эдик. Онынъ сувын шелек пен шыгарып, курытатаган эдик. Куйыда аз сув тувыл эди, сонынъ ушин де оны курытпага коьмекке авылдаслар да йыйыладылар. Биз, балалар, кишкей заманымызда сол ерде йыйылып, кужырына караганмыз, оьскенде, куйыдан сув шыгармага, ясуьйкенлерге ярдам эткенмиз. Бир аз оьскен шагымда куйыды тазаламага коьмек этип баслаганым эсимде. Куйыдан сувды шыгарып, тоьгемиз, тоьгемиз, ама сув кутылып битпейди. Шелек пен сув алганда, куйыдынъ ишиндеги сув заьлимдей толкынласады. Соьйтип, шелек пен сув шыгара-шыгара, бирден, анъсыздан, толкынласкан сувдынъ ишинде, куйыдынъ туьби коьринип кетеди. Сув аьли де куйыда бар, ама биз суьйинемиз, неге десе куйыдынъ туьби коьринип кетти – тезден онынъ сувы кутылады. Оьсип уьйкен болганда да, толкынласкан сувдынъ астында куйыдынъ туьби коьринип кететаган коьринис коьз алдыма келеди. Яшавда неше де мундай аьлге расканман: коьгалып турган сувдынъ астында куйыдынъ туьби коьринип кеткендей болып, аьдемнинъ авызыннан билип яде билмей шыгып кеткен соьзиннен, эткен исиннен онынъ акылынынъ, кылыгынынъ, сонъына калганда, аьдемшилигининъ туьби сайы болып коьринип кеткенин эслегенмен. Сувдынъ-соьздинъ аргы ягында аьдемнинъ шынты кылыгы, шынты юзи коьринип кетеди. Сондай болып, оьзлерин биремшекейге санаган, халкым уьшин аьрекет этемен дегенлердинъ де, оьзлерин баскалардан артык коьрип, шынты йигит деп санаганлардынъ да, меним акылым да, дережем де Карлы тавдай бийик деп мактанганлардынъ да айткан соьзлериннен яде эткен ислериннен тура туьплери сайы болып коьринип кеткенин неше де эслегенмен эм сезгенмен.

Анамнынъ узактан куьен мен сув тасыганы кайдай эскеруьвлерге, кайдай ойларга рас этти.

Атам-анам мага алтын-куьмис, мынълаган акша калдырмадылар, халк арасында оьзлерининъ ийги атын, кайсы бир ийги кылыкларын асаба эттилер. Атам айлак сабыр аьдем эди. Онынъ сабырлыгы мага да юккан деп айтдылар. Анам не затка да яны авырыйтаган, не затты да юрегине ювык алатанган аьдем эди. Анамнынъ аьдемге ян авырувлыгы, мага коьре, оьзиме де, аз болса да, мырас болып тийген усайды. Бу ерде оьзимнинъ кылыгым акында хабарымды токтатайым, неге десе кайдай аьдем экенимди айтып басласам, мактангандай боларман. Оннан баска болып, менде терис хасиетлер де айлак коьп. Олар да мага муннан юз йыллар алдын яшаган ети атайларымнынъ бирисиннен юккан болартагы. Онынъ орынына, анамнынъ бир хаси-

ети акында айтайым. Озган юзйыллыкта сексенинши йыллардынъ басында атам "Жигули" автомашина сатып алды. Биз ол заманларда Нариман авылда туратаган эдик, Терекли-Мектебке аьли де коьшкен йок эдик. Ол заманларда Нариман ман Терекли-Мектеб арасында яав юретаган аьдемлер айлак коьп болатоган эдилер. Ол йылларда аьлигидегиндей аьдемлерде автомашиналар да коьп тувыл эди. Эки ортада арада бир юрген машиналардынъ иелери де карсы келген аьдемди ала коймайды. Таныс болса да алмайтаган аьсерлер болады, неге десе кайсы биревлер эдиклерин аштырып-яптырып, машиналарын тоздырмага суьймейдилер, баскалары олардынъ аякларынынъ шанъыннан сонъ коьликти ювып турмага авыр коьредилер. Бир-бир мингенлер, акыйкатлай да, эдиклерди айлак катырып ябадылар, баскалар кайыр, шанъ, кир дорбаларын, аьдемлер олтыратаган ерлерге саладылар. Оьзек те, коьлик айдавшылардынъ ишинде кылыкларынынъ осаллыгынан йолавшыды алмайтаганлар да болган... Аьли болса Терекли мен Нариманнынъ арасында токтавсыз таксилер ювырады.

Оьзимиздинъ байыр машинамыз болганша, эки авылдынъ ортасында мен оьзим де яав коьп юргенмен. Эсимде, мага токтамай кеткен машиналардынъ иесин калай суьймейтаганымды, ол меним яавым болатоганын. Боьтен де, яс шагымда. Яшаган сайын ондай затларга сабыр карайсынъ. Соны ман бирге мени йолда коьрип, машиналарына олтыртканларды да мен буьгуьнге дейим эсимде саклайман, соннан бери неше йыллар озган болса да. Эки ортада юргенде минген биринши эсимде калган машина – колхоз председатели Кумараш Бальгишиевтинъ "Москвичи". Мен ол заман айлак кишкей эдим. Кумараш-ездей мага абай болатоган кобаншы кызын алганга, сав йол бойы мени мен маскаралап келди. Онынъ маскаралап айткан соьзлери буьгуьнге дейим меним эсимде. Кайтаралап айтаман, мен ол заман айлак кишкей бала эдим. Ол мага булай айтады: "Машина ыспайыма, ярайма сага?". "Ярайды", – деймен мен, коьзим кайнап. "Мен сага бу машинады беремен, эгер сен оьзинъди мойнапа деп айтаяк болсанъ", – деп, завк этип куьлип, маскаралайды мени мен кобаншылардынъ мойнапа куьеви.

Солай ок эки ортада мени Оразбай Темирбулатов машинасына миндиргени эсимде. Онынъ токтаган машинасына минеятып, арманнан ювырып келеяткан тагы да бир аьдемди коьрдим. Соны мен ясуьйкенге айттым. Ювырган аьдем айлак узакта болганга, Оразбай-агав: "Коьп болсак, сырласпага кыйын болар" деп айтты да, машинасын айдады. Бу куьнге дейим тамашам калады ясуьйкеннинъ соьйлеп билуьвине, тилининъ шеберлигине. Ол "аьдем ювырып келгенше, карап турайыма, мен алгасайман" деп яде баскалай айтпага да болаяк эди мага, балага. Ама ол аьлди ыспай этип, каьмбил кепте, дипломат куьйде анълатып койды.

Эки авылдынъ ортасында тагы да бир болган оьзгеристи айтпай болмайман. Мен оныншы классларда окыйтаган яс кеде Тереклиден Нариманга яав келемен. Терекли беттен келеяткан "Волга" машина касыма келип токтады. Машинада эки-уьш аьдем олтырганын эследим. "Мин, кедем, Нариманга дейим аькетейик", – деди машинадынъ ишиндеги эсли аьдем. Мен халкымыздынъ атаклы аьдеми, Социалист Истинъ Баьтири, баскалай коьп оькимет савгалардынъ иеси, СССР Элимизде абырайлы инсанлардынъ бириси Наурды Эсмухамбетовты таныдым. Сондай аьдем машинасын токтатып, эки авылдынъ ортасында бараяткан танымаган-билмеген яс кедеди олтыртканы буьгуьнге дейим эсимде ийгилик болып калган.

Соны ман, сексенинши йыллардынъ басында атам "Жигули" машина сатып алды. Сол машина ман байланыста анамнынъ бир кылыгы акында айтпага суьйген эдим. Эки авылдынъ ортасында машина ман юрсек, йолда

ким болса да, анам машинады токтаттырып, йолавшыды миндиртетаган эди. Оьзим ялгыз болганда машина ман неше де аьдемлердинь касыннан токтамай оьтип кеткен боларман, ама касымда анам болган заманда, йолавшыды йолда калдырмаганман. Сол аьдемлер машинадан туьскенде, "сав бол" айтып, мага разылык билдиретаган эдилер. Сол разылыклардынъ баьрисин де буьгуьн анама авдараман. Белки, яткан ерин бир аз сама юмсак этер.

* * *

Абдул-Керим-атай, меним Аллаяр атайымнынъ иниси, Мухудиннинъ эм Нурудиннинъ атасы, мен билген шаклы яшавы бойынша колхоздынъ эм совхоздынъ малын баккан. Аьлейи Элбийке де оны ман бирге койшы бригадада куллык эткен. Атамнынъ анасы Мамис-тетейге, ясы уьйкен болганга, мен Уьйкен тетей, Элбийке-тетейге, Кишкей тетей деп айтатаган эдим. Атасы да, анасы да койда юргенге, Мухудин школада бизим уьйде турып оқыды. Энди ланька этсек, таяк экевимизге бирге тиетаган болды. Мага бир аз енбил болгандыр деп ойлайман, неге десе "таяклардынъ" яртысы Мухудинге коьшти. Ланька ягыннан ол меннен де озатаганга, ога "таяклардынъ" коьбиси коьшкен болса ярайды деп те ойлайман.

Абдул-Керим-атайдынъ кошарасы авылдан заьлим ерде болса да, биз онда тез-тез бармага суьетаган эдик. Кошарада бизге бек ярайтаган эди. Неше айтса да, табиат бизди оьзине тартады. Боеьтен де, коьшпели халктынъ балаларын. Бу соьзлериме шайыт деп ойлайман эсимде калган мине оьзгерис: бир кере базга кыр эшки кирипти эди. Сол заманларда бизим шоьлде мынълаган кыр эшкилер (сайгаklar) отлап юретаган эдилер. Олар кыста бизим шоьлге коньысы республика Калмыкиядан келетаган болганлар. Оннан соньгы йылларда бизим шоьлде сайгаklarды айлак коьп оьлтирип басладылар. Аньшылардынъ тек бир куьби бир кере барганда юзден артык урып аькелетаган эдилер. Энди бизим шоьлде бир сайгак та коьрмейсинь. Калмыкиядан энди бизим яklarга сайгаklarды йибермейдилер. Сол заман мен сайгаklarды эпсиз-йорыксыз кырувга карсы болып, сол исти бир аз сама тыновга шакырып, ятлав язган эдим.

**Кень шоьлликте
Отлап юри сайгаklar,
Омыравын,
Муьйизлерин
ойнатып.
Аьли олар
Кыр ман каргып
шабарлар
Аьдемлердинь
Юреклерин кувантып.
Калай наьсип
Тоьгиледи коьньилге
Коьрген шакта
Шоьл мен шапкан
текеди.
Калай олар
Ярасады шоьлликке!**

**Калай олар
Кувантады юректи!**

**Тек бирерде
Яманлардынъ
непсиси
Аьруьвликке
Тускатады
мылтыкты...**

**Оьксип-оьксип
Шоьллигимнинъ
оьриси
Кушаклайды
Куват тайган
сайгакты.**

**Сол яманлар
Йибери куьлледи
Куьнлегендей
Кеньлигине
шоьлликтинъ...**

**Эм тагы да
Бир аьруьвлик
оьледи
Ыспай болып
Тувганына оькинип.**

**Непси корлар,
Шоьлди
теньлеп оьликке,
Атадылар,
Сескендирип
кеньликти...**

**Калай олар
Яраспайды
шоьлликке.**

**Калай олар
Кайгыртады
юректи...**

Буьгуьнлерде бизде тек сайгаklar тувыл, шоьлде коянлар да, сувда балыклар да йок болган. Неге десе сол баягы непсикорлар коянларды да кешелеп, автомашиналардынъ шыраklarы ман кувалап урып, кырдылар. Районымызда кайдай болса да бир коьлде балык бар экени билинсе, сонда ок та онда шоьл явлары авлары ман, электроудочкалары ман келедилер эм сондагы бар балыкты туьп-тамырыннан йок этедилер. Муннан бир йырма йыл алдын, Рафаэль Адисов балык оьстиремен деп, Карагас авылдынъ касында бир коьлди арендага алып, сонда балыктынъ балаларын йиберди. Соны ман,

неге экен билмеймен, сол исти Р.Адисов баслады да, ызына еткермей, таслады. Бир неше йылдан сонъ сол коьлде шабаклар оьсип, уьйкен болып, балык айлак коьбейипти. Коьлде балыклардынъ коьп экенин Сувгарув тармаклар район управлениесининъ бир куллыкшысы коьрипти. Экинши куьн сол управлениединъ бир неше куллыкшылары келип, бир ЗИЛ эм бир ГАЗ-53 автомашиналарды толтырып, балык ыслап аькеткенлер. Сатканын – сатканлар, сатпаганы – зая болган. Бир куьннинъ ишинде сол шаклы балыкты йок эткенлер. Эгер сол коьлдинъ ягасында аьдемлер кармак пан балык ыслап, ял алып турган болсалар, неше юзлеген аьдемлер суьйинеек эдилер.

Тезден шоьлдинъ де такыры шыкпага болады, неге десе район ериндеги кошарларда да, тав районлардынъ маллары багылатаган ерлерде де аьр гектарда байыр маллар саны тийисли кадерден нешаклыга да артык.

Бизим бала заманымызда шоьл табияты бек ыспай эди. Коьзинъ кайда караса да, туьрли-туьсли эм бийик оьсимликке урынатаган эди. Абдул-Керим-атайдынъ кошарыннан узак болмай, тары оьсетаган майдан да бар эди. Буьгуьнлерде тамашам келеди, кайтип олар тары оьскен майданга малды туьсирмей багатаган болганларына.

Йогарыда айтып кеткенлей, биз кошарга бармага бек суьетаган эдик. Кошардан бирев арба ман келсе, биз сога минип, кетпеге аьзир боламыз.

Атайдынъ Абдул-Керим атын айтып биревден де эситпегенмен десем, оьтирикши болмасам ярайды: ога баьриси де Абикев дейтаган эдилер. Кишкей-тетей, Мухудин, Нурудин эм мен болып, арба ман кошарга йолланып барамыз. Кишкей-тетей телбегеди ыслап, арбады айдайды. Сонда Нурудин (бес ясларында болар) шыбырткыды алып, атка урып, "А боьке", "А боьке" деп кышкырады. Сонъ Кишкей-тетей де телбегеди кагып, аттынъ юрисин шугыллатаяк болып, атка "А боьке" деп кышкырады эм оьзи завк этип, саркылдап куьледи. Мен тетейдинъ куьлкисининъ маьнесин сонда ок та аньламайман, ама, кишкей болсам да, бир аздан басыма етеди: "А боьке" деген, Абикев-атайдынъ аты ман келиседи экени. Тетей де сога куьледи экентагы. "А боьке" деп кышкырганда, ол эрининъ атын айтатаган болады ша. Ол заман, кайшан да, кыскааяклыларга эрининъ, эрининъ ювыкларынынъ атларын айтпага ярамайтаган болган. Меним Мамис-тетемнинъ Аьжимурат атлы аданасы бар эди. Сонынъ уьшин де анам бир де аьжибийдай деп айтпаган, онынъ орынына "тирибийдай" дейтаган эди. Бирерлерде эр кисилер де ювык аьдемлерининъ атларын туьрлендирип айтатаган болганлар. Мысалы, Абикев-атай меним атымды атамай, мага "Ахмат", "Амат" деп айтатаган эди. Суьйип айтатаган болгандыр деп ойлайман.

Абикев-атайды мен коьбисинше куьлемсиреп коьретаган эдим. Коьп йыллар кой багув ога оьзининъ ызын калдырды: онынъ аяклары авырытаган эди. Яшавынынъ ызгы йылларында ога юргеге зыра да кыйын болатан эди. Тек бир заманда да мен оннан аягынынъ авырувына шагынып эситпегенмен. Яде ол бир де шагынмайтаган болган, яде биз, яслар, олардынъ аьллерине, савлыкларына, кыйналганларына эс те этпейтаган болганмыз. Аьли билемиз биз оьзимиздинъ кайсы еримиз авырыса, калай болатанын. Карсы келген аьдемге авырытаган еримиз акында айтпага да мутпаймыз.

Нурудин де школага юрип баслаганда, Абикев-атай ман Элбийке-тетей койдан кайтып келип, авылда яшап басладылар. Ол заман аьдемлер эсиклерди киртлемейтаганы акында тагы да бир кере. Биз Мухудин мен ойнап юрип, олардынъ уьйининъ эки боьлмесининъ биревинде, шкафтынъ ишинде, кийимлердинъ арасында хыйлы он маьнетлик акшалар коьрдик. Ол заман он маьнет бек уьйкен акша. Пачка да заьлимдей калын эди. Киртленмейтаган

уьйдинъ киртленмейтаган боьлмесининъ киртленмейтаган шкафынынъ ишинде атай ман тетейдинъ куьйдирген иссиде де, тонъдырган аязда да, явында да-шашында да яшав бойы кой багып тапкан акшалары ятыр эди.

* * *

Бизим орамнынъ ясуьйкенлери акында хабарымды бардыраман. Муртуз-Али, Орав-абайдынъ эри, Маут-Алидинъ эм Имбет-Алидинъ атасы – яшавын малшылыкта озгарган аьдем. Биз бала заманда ол авылдынъ касындагы "Яланъаш" деген кошарда тувар мал багатаган эди. Тек ол кошарга не уьшин «Яланъаш» деп айтылганын, мен билмеймен. Ашык коьнъилли, маскарашыл аьдем эди. Мен онынъ балдызы болганга, боьтен де бек мени мен маскараламага суьетаган эди. Сол йылларда, сийрек болмаса, ногай эркеклердинъ коьбиси аракы-шагыр ишетаган эди. Сол затка баьриси де уьйренген. Тек мене ким кайтип ишеди, ишсе ким оьзин кайтип юритеди, ким кайдай "кино" коьрсетеди – аьне ол зыра да баска хабар. Биревлер ишедилер, уьндемей уьйлерине кайтадылар, коьп соьзсиз ятып уйклайдылар. Баскалар ишип-эсирип келедилер, "мыр-мыр" соьзлерин де, тоьбелеслерин де уьйининъ ишинде, халкка эситтирмей, ясайдылар. Муртуз-Али ишип-эсирип келсе, сав орам билетаган эди. Онынъ ишкени, атын шаптырып келеятканда ок билинетаган эди. "Аьне Муртуз-Али келеятыр агынынъ аягын сексен бестен бастырып" дейтаган эди меним анам сондай заманларда. Ол эсирип келсе, уьйге кирип, ятып уйкламас эди. Оны уьйге киргизбеге деп, шувылдыр акында эртегидегиндей болып, баслап балалар, сонъ Орав-абай, ызында Куьмис-кудагай (Муртуз-Алидинъ анасы) шыгатаган эди. Сол заман ол тек Маут-Алиди тынълайтаган эди. "Маут айтса, болды, уьйге кирип ятаман" деп ол уьйге киретаган эди. Тек не пайда, бес минуттан сонъ кайтып шыгады. Баьри зат та тагы да кайтадан басланады. Экинши куьн болса басын байлап, тоьсек тартып ятатаган эди.

Бир кере Муртуз-Али Маут экевмизге ийги дерис берди. Сол заман кайсы класста окыйтаганымызды билмеймен, баслангыш класстарда экени аян. Биз школадан кайтканда, Бейтулла Менълигулов деген тенъимиздинъ сыясын тартып алып, оны кыйнап, ебир этип туры эдик. Тенъимизди ыршыгатлавга солай да аьвликкен болармызтагы, бирден, кайдан шыкты билмеймиз, атын шаптырып касымызга Муртуз-Али келип калды. "Беринъиз сыясын", – деп екиринди ол бизге. Биз аьрекетлеп, сыяды иесине кайтардык. "Туьсинъиз аттынъ алдына!" деп кышкырды ол. Биз Маут экевмиз аттынъ алдында шабамыз, ол аттынъ уьстинде, бизди кувады. Аттынъ алдында шаба турып, бирден биз Маут экевмиз эки якка карап шабамыз. "Косакласынъыз" деп тагы да кышкырады Муртуз-Али бизге. Биз экевмиз тагы да бирге коьсылып шабамыз. Соьйтип ол бизди, аттынъ алдына салып, уьйге дейим кувалап алып келди. Сол куьн ол айык эди. Сол заман бизге Муртуз-Али ездеи оьзинъизден куьш яктан осал аьдемеге бир де ебир этпенъиз деген деристи берди. Сондай эрши ис шынты эр кисиге келиспейтаганын аньлатты. Ол аз болса, биз Бейтуллага эки аьдем болып ябысып туры эдик. Соннынъ уьшин бизим куьнамыз эки кереге артык болатаган эди.

Биз авылдаслар, бир-биримизге ашык болып, татым болып яшайтаган эдик. Бир кере Мухудин экевмиз бузлаган коьлдинъ уьсти мен бара турып, юка ерин тегис, тайыскалавик коьрип, алданып, бузга ойылган эдик. Буздынъ каты ерине еткенше, биз сувик сувда хыйлы ялдадык. Уьстимиз, кийимимиз савлай сув болды. Кырда болса сувик кыс. Сол заман уьйге бармага, акырыктан, таяктан коркып (оьзимиздинъ савлыгымызды ойламаймыз), сув уьстимиз бен бас деп Орав-абай уьйине барып, кийимимизди пештинъ

уьстине салып, кептирип, сонъ тетемиздинъ, ата-анамыздынъ коьз алдына келгенмиз.

Муртуз-Алидинъ Бегали деген иниси бар эди. Оьзининъ заманына коьре ол ногайлардынъ арасында, мага коьре, билимли аьдемлердинъ бириси болган. Кесписи бухгалтер эди. Тек ол туберкулез бан авырыптаган эди эм маразын озгарган. Ол, салкын туьссе, уьйдинъ касындагы тоьрге шыгып ятаган эди. Бегали ап-ак кийим киетаган эди коьбисинше. Оьзининъ юкпалы авырув ман авырыптаганын билип, ол балаларды касына янастырмаптаган эди. Меним коьзимнинъ алдында турады: мен онынъ касына бармага шалысаман, мени тартып ыслайдылар, ама мен эрисемен, йылайман, ога карап ымтыламан. Ама Бегали колы ман "Янастырманъыз" дегенди анълатып, коьрсетеди.

Бегали коьп яшамай оьлди. Оннан сонъ коьплеген кагытлар калган деп айтатаган эдилер. Сол кагытларга бир коьз бен сама карамага тийисли эди. Олар айтар эди Бегалидинъ кайдай аьдем болганын, онынъ ойлары, мырадлары акында. Тек сол кагытлар бир де меним колыма туьспейдилер. Бизде сондай аьдемлерден калган кагытларды ювыклары, аьдетинше, бермеге суьймейдилер. Бар бизде сондай аьдемлер оьзлериннен сонъ оннан-муннан йыйган документлерди, эскеруьвлерди, газеталардан кесилип алынган материалларды, хатларды эм баскалай халктынъ тарихин уьйренуьвде коьмек этеек затларды калдырган аьдемлер. Ама сол кагытларды оьлген аьдемнинъ ювыклары, сандыкка салып киртлеп, биревге де бермей, коьрсетпей саклайдылар. Билмеймен, оларды сатып ювыклары коьп акша казанаяк боладылар ма? Олардынъ арасында Пушкиннинъ оьз колы ман язган хатлары йок деп ойлайман коьп акша казанув уьшин. Соьйтип, сол кагытлар шанъ басып ятадылар, биревге де бир пайда да аькелмей.

Адис пен (Ораз-Алидинъ атасы) Муртуз-Али – агалы-инилердинъ балалары. Адис Муртаз-Алиден уьйкен, эм ол, Уллы Аталык согысында катнасып, немец фашистлерин енъгенлердинъ бириси. Адис Кувандыковты немецлер есирге ыслап, поездке тиеп, Германияга ма, концлагерьге ме алып бараятканда, бир аьмел этип, вагонды тесип, бир неше аьдем болып, кашканлар. Сонъ тагы да совет аьскер сырасында душпанлар ман согыскан.

Аьр бир аьдемнинъ бактысы бек кызыклы, олар планеталардынъ тарихиндей аьжэйипли деп айтадылар. Соьйтип, Адистинъ де бактысында да аьжэйип ислер болган. Мысалы, ол согыста ян берди деп уьйдегилерине хабар келип, ювыклары онынъ яназысын этип яде бир дуvasын иширтип турганда, "Салам алейкум" деп, кайтып келип калган. Карав керек эди сол заман дувастагы аьдемлердинъ сейирли коьзлерине. Оннан сонъ ол коьзлерди, оьзек те, куваныш бийлеген. Кыйын, кайгылы аьллер дайым да соьйтип кутылса экен.

* * *

Орамымыздынъ ясуьйкенлерининъ аьр бирисининъ аьр туьрли бактылары, аьр туьрли кылыклары, хасиетлери бар эди. Йогарыда айтып кеткенлей, орамымызда Лукман деген агай да яшайтаган эди. Ол да атаклы эгинши: бав-бакша оьстиретаган эди. Солай ок орамымызда яшайтаган Патимат деген пишединъ эки кедеси бар эди. Кеделерининъ биреви механизатор, экиншиси шофер эди. Алды беттеги орамда яшайтаган бир эркек пен эсирик уьстинде тоьбелес ясап, оны автомашинасы ман кувганы уьшин, тутнакта олтырып келди. Олар, ушынын айтсак, уьшеви де эсирик эдилер. Сол заманда законнынъ катылыгын белгилегим келеди. Буьгуьнги заман болган болса, олар кайтип болса да, бир тил тавып, ярасып, бир эпке келеек эдилер.

Обзек те, балалар арасында да обзлерине болгандай тоьбелес, айкасув, урсыс болып кететаган эди. Мысалы, бир кере алды бетте яшайтаган Коьшманбет деген кеде бизим орамнан Теньалиге (ога Темев деп айтатаган эдилер) ебир этипти – тоьбелеген яде урган, яде экеви айкасканлар ма, билмеймен. Узын соьздинь кыскасы, Темев уйине йылап келеди. Кедесининь йылап келгенин коьрген анасы Казинет: "Сага ким тийди?" – деп сорайды. "Коьшманбет тийди", – деп айтады кедеси. "Коьшпей калгай эди ол Коьшманбет", – деп Казинеттинь акырганы эсимде. Эс этиньиз, Казинет "Ол Коьшманбеттинь колы сынгай эди, коьзи шыккай эди" деп карганмайды, онынь орынына юмсак этип, "Коьшпей калгай эди" дейди. Биз бурын коьшпели халк болганга, Казинет-абайдынь айтувынынь баска, терен маьнеси де бар болар. Ама караньыз онынь кайтип келистирип айтатаганын Коьшманбеттинь атына. Онынь тилинде, литературный термин мен айтканда, аллитерация белгилери барлыгын карашыньыз. Мага коьре, Казинет-абайдынь юрегинде поэзия ушкынлары да орын тапкан болганлар. Коьп ногай кыскажаклыларда шаирликке талап оьрленмей, курып калганы аян. Сонынь акында олардынь шебер тил мен соьйлевлери, керек ерде келистирип, такпакшылап айтканлары, ювыклары топырак болганда, бозлавлары аян шайытлайдылар. Меним Маьмис тетемнинь де тили калай бай эди. Буьгуьн билетаган, буьгуьн куллантаган мутылып баратаган коьп эски, ама баьри болган затты ашык, яркын этип коьрсететаган, соьзлерди, мен тетемнен эситкенмен. Оькинишке, бай ногай тили буьгуьн мутылып барады. Ол, обзек те, уйкен маьселе. Сонынь акында биз баьримиз де каьр шекпеге борышлымыз. Ама аьли уьшин сол яктан этилип туратаган уйкен, маьселединь маьнесининь кадереине коьре, куллык коьринмейди. Онынь орынына школаларда тувган тил дерислерининь саны кемитиледи. Ол аз болса, кайсы бир ата-аналар балаларын тувган тил дерислериннен босатадылар. Солардынь ишинде "ногай халкым" деп туьрли муьйислерде, трибуналарда, съездлерде коькиреклерине урып, кышкырып юретаганлар да бар.

Оьрметли окувшым, мен хабарымды бардыра турып, соьзим кырга карап кашып кететаганына айып этпеньиз. Бириншилей, мен бу затларды янымнан шыгарып айтпайман. Экиншилей, сол маьселелерди шешуьв аьр бир ногайдынь борышы болмага тийисли, неге десе тилин йойган халк обзи де дунья юзиннен, миллет кебинде, таяды. Тилимизди йоятаганымыз акында сыйлы ясуьйкенимиз Йолманбет Асанали улы Агаспаров яны авырып коьп язды, тилди саклав уьшин не затлар этпеге керегининь де кайсы бир йолларын да, йорыкларын да белгиледи. Ама сога эс эткен, соны яшавга шыгарайык деген аьдем аьли уьшин коьринмейди.

Орамнынь балалары арасында болатан тоьбелеслер, айкасувлар акында хабарымды бардырайым. Куьнде коьретаган, куьнде бирге ойнайтаган Маут экевмиз арасында да урсыслар болатан эди. Бир зат эсимде. Биз айлак кишкей эдик. Мен бир кере Маутке я урганман, я баскалай ебир эткенмен, ол уйине йылап кетти. Бир аз заманнан сонь (сол хабар бизим ясуьйкенлерге де еткен болартагы) Маутке "тийген" уьшин тетем мага акырды. Экинши йол Маут экевмиз ойнап турганда, мага кишкей зор болганда ок, мен уйге йылап кайттым. "Мага Маут урды" деп уйдегилерге шактым. Энди Маутке акырсын деп, шактым. Маутке акыражактынь орынына, тагы да уйдегилер мага акырдылар: "Неге обзиньдей баладан уйге йылап келесинь, неге оны шагасынь" деп. Сол куьннен бери неше кере тоьбеленсем

де, кайдай кыйын болса да, бир де уйге йылап келип, "анавы урды, мунавы урды" деп шагынмаганман. Уйкен болганда да, кайдай кыйын аялларга тууссем де, юрегиме кайдай авыр яралар салынган болса да, биревди де куьналемей, сол аялларден аьдем атымды йоймай шыгудынъ йолларын излегенмен. Бу ясыма келип, бир органга да, бир дережели чиновникке де, озьимнинъ "котырымды касып" баска аьдемнинъ акында бир шагынув да язбаганман. Тек газетага язганман туьзетилмеге керек терисликлер акында. Ол да ямагаттынъ онъганы ушин. Бала шагымда тетем берген дерис меним яшавымда сондай да маьнели болды эм меним хасиетимди, мага коьре, туьз этип кепледи. Яшавымнынъ калган, Алла буйырткан йылларын да, аьдемлерге ашык коьньилим мен, питнеликтен эрек болып яшарман деп сенемен. Кудайым озьи адастырмаса-састырмаса. Соьз касында айтып кетейим, озь халкынынъ маьселелери акында патшага, озькиметке хат язатаганларды мен дурыс коьремен, оларды бу соьзге катыстырмайман.

Сондай увак урсыслар болмаса, биз орамда авылдаслар ман бек татым яшайтаган эдик. Авылдас бир-бирисининъ аманшылыгын куьнде де билип шыгатаган эди деп айтсам, озьтирикши болмаспан. Уйде эт асылса, конъсысына сол астан элтейтаган аьдет болганын эсли аьдемлер баьри де биледилер.

Атам айтып эситкеним бар. Атам ол заман озьи де яс болган. "Бизим авылда ялгыз эм ярлы яшайтаган, биреви де эм бир заты да йок бир анай бар эди. Сол анайдынъ уйине кайзаман барсанъ да, онынъ алдында кайдай аслар да болатан эди. Анайды аяп, ога языгы ийип, асларды авылдаслары аькелетаган болган экенлер", – деп айткан эди атам.

Атамнынъ айтканын тагы да бир мысал йобплейди. "Шоьл тавысы" газетада Й.Агаспаров "Бала тапанъ, акылын да тап" деп, ногай тилдинъ, аьдетлердинъ акында терен ойлы макала язган эди. Сонда сыйлы агавымыз мунавдай мысал келтиреди. Сол мысал авылдаслардынъ калай татым яшайтаганын, бир-бириси акында калай янлары авырытаганы акында аян шайытлайды. Соннан бир узьик пен сизди де таныстырмага суьемен.

"Биз балалар болып топ ойнаймыз. Сол арада тетем мени шақырып алып: "Коьресинъ ме, шеттеги авылдасымыз уйининъ келесине ат байлавлы. Аьне каьрип, келген кисиге иширткендей аьруув шайым да йок деп, ой басып олтыргандыр", – дей турып, ак шуьберекке оьтпек, шаьвирден шыгарып алып пыслак, бир сисе суьт орап, "бар элте, аста юр, ювырма, уйдинъ ишине кирмей, "абай" деп шақыр". Тетем айткандай этип, "абай" деп шақырдым. "Ий-й-й, куватым-ав, сени тетень йибердиме. Майсыз-суьтсиз шайды кайтип берейим экен деп, уялганнан ой басып олтыр эдим. Алла-таала сизди берекеттен бир де айырмасын", – дей турып, тастарынынъ ушы ман коьзлерин сыпырып алды". Яшавдан алынган аьне сондай мысал келтирди Йолманбет-агавымыз.

Буьгуьн мен де ойлап карайман сол анайдынъ эткен исине эм тамашага каламан. Бириншилей, сол тувыл ма аьдемшилик деген зат?! Экиншилей, анай озьининъ коьмегин кайтип эткенине эс этшинъиз. Йиберген азыкларын келген конакка коьрсетпей, авылдасын аькис аьлге салмай, "шақырып алып бер" дейтаганын. Институтларды, университетлерди, колледжлерди кутармаган, этикет акында китаплер оқымаган анайда кайдай каьмбиллик, кайдай эдап, такт бар экенлигине эс этшинъиз деп тагы да бир кере тилеймен сизге. Коьзлеринъизге ялынышлы карап тилеймен сизге, аявлы ердеслерим. Сол зат бизим халкымыздынъ табиат акылы, табиат каьмбиллиги, табиат тербиялыгы аьвелден алып калай уйкен болганы акында шайытламай ма?

ЗУХРА БУЛГАРОВА

Асанбий кызы Зухра Тилекова 1979 йыл Дагыстаннынъ Терекли – Мектеб район орталыгында тувган. Балалыгы, яслыгы Куьнбаттар авылында оьткен.

Ятлавларды келеектеги шаир кыз кишкей ясларыннан алып язып баслаган эм школада, районда оьтетаган адабият ярысларында катнаскан.

2001-нши йыл Зухра Кобан бетке эрге шыгады эм «Булгарова» деген фамилияга коьшеди. 2010 йыл Зухра Булгаровадынъ «Нар танъым» деген биринши шаирлик китаби баспаланып шыккан эди. 2011йылдан алып шаир Россия язувшылар Союзынынъ члени. Дурысын айтып озайык, Зухра Булгарова ногай тилди, шелтек соккандай, ярасык оьрнеклеп кулланады, юрек толган сезимлерин ашык коьрсетип, окыганынъды муттырмайды. Яс шаирге яратувшылык йолында коьп уьстинликлер йораймыз!

ДАВ-ДУНЫЯМ

**Дав-дырама далаларды оьткеним,
Сагынышлы суьйинемен барынъа.
Келеди деп хабарынъды эситсем,
Дав-дуныям, деп шыгарман алдынъа.**

**Дагырдасыз соьнип турган давысым
Сен келгенде булак болып занъырар,
Кавсыраган гуьл буьриндей сав кевдем,
Дав дуныям, деп алдынъа атылар.**

**Суьйинишке даьме йойган юрегим,
Суьйгелеклеп, соьнген отын яндырар,
Каьвделеген ел кептирген эриним,
Дав дуныям, деп янланып йыбырдар.**

**Даладагы яшавынъды суьвретлеп
Дагырдады кура калсак танъ манъда,
Дав-дуныям, деп бездирмей аьруьвим,
Бав-яным, деп хабарларман мен сага.**

* * *

**«Саьарлидей сыпат сенде ярасык,
Коькем коьзли, коькей асык аьруьвим!»
Баа коьрип суьйдим яннан аьруьвди,
Акыл йойып, деннен кашып карувым.**

Суьйдим солай, суьйдим солай яным деп,
Саьарлимди юрегим мен телмирип,
Дуныяга атып турган таньым деп,
Таньда явган явынларды кеширип.

Суьйдим солай, суьйдим солай, Кудайым,
Кешир мени айлак куьшли суьйдимме,
Айланаган дуныяга алданып
Тагы да бир куьна отка куьйдимме?

* * *

Сен аьруьвден айырылган куьнимде
Пискен алма кара ерге атылды.
Сырув-сырув оьрнек биткен шарпайым
Эрен-терен куйы туьпке ютылды.

Сен аьруьвден айырылган куьнимде
Куралайым каньытарга айланды.
Юректеги битер-битпес ниетлер
Боран елдинь борбайына байланды.

Сен аьруьвден айырылган куьнимде
Сенекленген акыйкатка тармастым,
Шеттен карап куьлгенлердинь коьзинде
Йылай-сыклай ялгызлык пан кавыстым.

* * *

Оьл дегенде оьле койсам не аьруьв
Тар дуныясын бир кеньейтип душпаннынь,
Коьркти йойып коьрге кирсем не аьруьв
Досларымнынь бир йылатып лал янын.

Ама дуныя алды бетке шабады,
Оьлмеге де, ах душпаным, заман йок.
Яман соьзди юлкып алып мутаман,
Ах досларым, мутпасам да амал йок.

Йок заманым оьл деп мага айтсань да,
Куллыкларым шашларымнан коьп деймен.
Юрегиме тиер-тиймес каргысты
Ятлавлар ман ога энди тоьк деймен.

* * *

Бийкем- ав деп мени суьйдинь,
Бийим- ав деп бийидим,
Бийик сенинь коьнъилинъе
Коьйлек болып кийилдим.
Бийим- ав деп куьннен куьнге

Тек бир сени хошладым,
Ак- ак сенинъ билегинънен
Суьйинишли ысладым.
Суьйдик солай ак суьов мен
Халкты бизге караткан,
Мактав айтып мен бийкеге
Сендей бийди яраткан,
Мактав айтып Яратувшы
Келистирген бизди деп,
Биздей этип ол суьйгенлер
келистирсин сизди деп...

* * *

Яшагым да келмейди деп айтканда
Яшамата, яшама деп куьлединъ,
Юрек туьптен шыгып турган соьзимге
Ах демединъ, эш аямай соьйлединъ.

Аямадынъ меним яслык куьнимди,
Оьле кой деп кыйланмайын айтасынъ,
Сен оьлгенде той этермен суьйинип
Деп, ашувлы авыз кобыз тартасынъ.

Тек мен каьрип, оьл дегенде оьлалмай,
Балам деген алал соьзге заьр болдым,
Йьлув излеп, сувыклыкка доьнеалмай,
Ерге ятып йылай турган кор болдым...

* * *

Кобктен туьскен юлдыз нуры кирпичинъе уьйилген,
Ерде тувган елдинъ бири шашларынъа туьйилген,
Кобкиректе бир сезимим йылай- йылай турады,
Сендей аьруьв неге экен меннен юзин бурады?

Танъ манъындай янынъ сенинъ танъда
тувган, аьруьвим,
Такылдаган тилинъ сенинъ анънан аьруьв ,аявлым,
Аявлым деп бу дуныяда эш биревге айтпадым,
Кобкиректе бир сезимге сага тенълес таппадым.

Бавырыма сол суьювим балдай болып ябыскан,
Бир юлдызга заьр болып мен яшав йолым соьйскан,
Юлдызларды суьйип болмас... суьюв аста соьнерме
Яде яным коьп тармасып оьзи коькке минерме?

* * *

Алдандым мен, коьп алдандым яшавда,
Кырсызларга тувыл... аьруьв янларга,
Аьруьвлердинъ аьруьвлиги сол болса,
Яманлардынъ яманлыгы кайдай- ав?

Кобрдим оны - коьплер айтып мактады,
Кобплер оны аьруьв ян деп айтады,
Баьрисине ол нышансыз, тек мага
Авызыма тевип кетер тайдай- ав.

Аьруьвлердинь соьзлери де балдай- ав,
Тек бирерде бал да денге зарарлы.
Ян ман суьйип аьруьвлерге талпындым,
Тек неге ди соьле яным каарлы...

* * *

Ак молдырым, суьювиньнинь ымтылысы,
Акайымнынь неге сенде бар юриси,
Маньлайыма сен язылып, суьйиппен ай,
Кобргенлей ок, иш майым ман ириппен ай.

Ак молдырым, йибек янлы айнанайым,
Акылымды бийлеп алдынь сен ак айым,
Таьвкей айткан эртегиден сен келдиньме,
Эртегили суьювиньди сен бердиньме?

Ак молдырым, аьелимнинь сенсинь басы,
Акайымнынь сенде неге коьзи-касы,
Акайымга усайсынь деп ая куьйдим,
Сен де мени тап абай деп куьшли суьйдинь.

Тарих эм илми шыгармалары

А. Н. ПЫЛЕВ,

Санкт – Петербург оькимет университети

19-НШЫ ЭМ 20-НШЫ ЮЗЙЫЛЛЫКЛАРДА САНКТ-ПЕТЕРБУРГ ОЬКИМЕТ УНИВЕРСИТЕТИНДЕ НОГАЙ ТИЛИНЕ ЭМ НОГАЙ АДАБИЯТЫНА БЕРИЛГЕН ТИЙИСЛИ МАЪНЕ АКЫНДА БИЛДИРУЪВ

Ногай халктынъ тил эм адабият байлыгы бизим Университетте оқытылу-вына бас деп белгили шаир эм молла Мухаммед – эфенди Османов себеп болган.

М.Османов 1865 йыл Санкт–Петербургга атасынынъ орнына Россия императорын каравыллайтаган мусульман куьзет аьскершилерине эфенди болып беркитилмеге шакырылады. Эки йылдан сонъ Университеттинъ куьнтувар халк тиллерининъ факультетинде туьрк тиллер бойынша ислев уьшин Мухаммед – эфенди экзаменлер бередиди. Сынавды уьстинликли оьткен сонъ факультеттинъ сырасына алынады эм татар, азербайджан, кумык тиллерин 14 йылга ювык оқытады. Аьне сол заман М. Османов ногай халктынъ да тилин эм адабиятын тешкерип карамага бек суьведиди. Сол ниет пен ногайлардынъ халк авызлама байлыгын йыйып баслайды.

Бир неше йылдан аьлим «Ногай эм кумык хрестоматиясы» деген йыйынтыкка ногай фольклорды салган эди. Китаб араб графикасы ман баспаланып Санкт–Петербургда шыгады. Сол китабтинъ биревиди Университеттинъ библиотекасында сакланган.

«Ногай наречиеси» деген боьликке айтувлар эм такпаklar, «казак» шыгып кеткенлердинъ толгавлары, ногай баьтирлер акында, Алтын Ордадынъ эм Крымнынъ ханлары акында йырлар киргенлер. Мысалы, «Шора баьтир», «Тохтамыш хан», «Мырза Мамай», «Крымлы Адиль – Султан», «Айсылдынъ увылы Аьмет баьтир», «Эсенбулат» деген эпикалы поэмалар М. Османовтынъ аьрекети мен халк авызыннан язылып алынганлар. Баьри поэмалар да проза ман, геройлардынъ соьзлери – йырлар ман айтылып туьзилгенлер. Баьри де туьрк халкларынынъ эпикалы дестанлары сондай аьдет пен куралган.

«Ногай наречиесининъ» экинши боьлигинде мусульман пайхамбарлары акында йырлар ерлескен. Тек олар ятлагдай боьлинип язылмай, узун йыйма кепте берилгенлер. Сосындай йосыкты суфий адабияты кулланган. Коьбисинше мусульман дини мен байланыслы йырларды кыдырып юретаган суфий шаирлери шыгарганлар. Сондайлардынъ бириси – Ходжа Ахмад Йасави (Ясави), онынъ акында оьз алдына илми макала язылган.

М. Османовтынъ хрестоматиясы, шыкканлай ок, Сырт Кавказдагы ногайларга белгили болады.

Ногай тилин эм халк авызлама байлыгын Университетте оқытувды, тешкерип каравды М. Османовтан сонъ бажарымлы яс аьлим Павел Александрович Фалев колына алады. 1912 йыл

П. Фалев Университетти кутарып турганда, диплом куллыгын «Едигей эм Тохтамыш акында ногай йырлары» деп атаган. Сосы ис ушин талаплы студент алтын медальге тийисли болады. 1915 йыл Павел Фалев Санкт – Петербург университетининь « Османская словесность» деген кафедрасында ислеп баслайды. Яс алим «Эпические предания турецких племен» деген курс бойынша ногайлардын халк авызлама байлыгына коьп маьне береди. Павел Александрович ногайлардын халк адабияты ман кызыксынувды академик В. В. Радловтан уьйренген болар.

1914-нши эм 1916-ншы йылларда П. Фалев эки кере Ставрополь губерниядын ногайларына Орыс география эм Орыс археология ямагатларынын коьмеклери мен барган. Биринши кайтувдан сонь» яс алим «Записи произведений народной словесности у ногайцев Ставропольской губернии» деген тема ман 1915 йыл 26 февральде Петербургтын илми ямагаты алдында эсап тутады. П. Фалевтинь докладыннан сонь академиклер В. Бартольд, Н. Марр, профессор В. Смирнов, А. Любимов эм В. Минорский оз ойлары ман боьлисидилер.

Не затларга алим докладында оз баасын берген?

Бас деп Павел Александрович ногай баьтирлери акында йырларга эм кайгылы «казак» толгавларына тешкеруьв эткен. Сонь Идиге (Эдиге) акында дестанда узак токтаган. Онынь себеби бар, неге десе Идиге акында поэмады баьри де туьрк халklar биледи, оз аньлавларын да, уьмитлерин де йьрга косадылар. Сога коьре де «Идиге» дестаннын эгизлери коьп.

Алимнинь билдируьвине коьре, Ставрополь ногайларында «Мырза Мамай», «Шора баьтир», Адиль-Султан» деген дестанлар кень яйылганлар. Олар да «Идигедей» болып проза ман, ятлавлар ман карысып туьзилгенлер. Тек мине «Копланды баьтир» акында дестан, П. Фалевтинь эс этуьвине коьре, эртегидей болып хабар кепте язылган, онынь ишинде бир ятлав да йок.

Солай ок алим «Ак-Коьбек – Кара-Коьбек» деген эртегиди ногайлардан язып алган. Бу эртеги Сибирь татарларында да бар, оны В. Радлов язып алган. Ама бу эртегидинь иштелиги эки халкта эки туьрли. Ногайлардын «Ак-Коьбек – Кара –Коьбек» ийти бек яман айван болган. Оннан халк айлакта корккан. Ийтти бир яс эркек 60 яслык атасынын уьйретуьви мен ызында оьлтиреди. Ястын баьтирлигине, атасынын акылына разы болып, сол элдинь ханы озши шыгарган яман карарды озши тайдырады. Онынь карарына коьре, 60 ястан оьткен картлар оьлтирилмеге керек эдилер. Яс-уьйкенлерди сыйлав аьдет кайтып келеди.

Оннан сонь алим бир маьнели йосыкты коьреди. «Казак» йырлары, П. Фалевтинь айтувына коьре, эпос деп саналмайдылар, неге десе оларда аты айтылган баьтирлер йок. «Казак» йырларда узак ерлерге кеткен аьдемлердинь кайгырувы, кавыфлы аьллерде болатанлары акында йырланады.

П. Фалев докладында ставрополь ногай тилининь фонетикасы ман лексикасын да суьвретлеген. Онынь билдируьвине коьре, кай бир соьзлердинь язылувы Крым ногайларынын тил йосыкларына усап келеди.

Солай ок Павел Александрович ногайлардын фольклоры акында озшинь эки макаласын: «Арабская новелла в ногайском эпосе», «Ногайская сказка об Ак-Коьбеке» дегенлерин Санкт –Петербургтын журналларында баспалаган.

«Шора баытир» йырдынъ акында айта келе, белгили аьлим сол дестанга араб халк адабиятынынъ бир новелласы коьрим болгандыр деп билдиреди. Сол новеллада Файруз деген бир эркектинъ, араб патшадынъ кулы, хатынына патша коьз салады, оны куевиннен айырып оьз уьйине аькетпеге суьеди. Ама акыллы хатын патшадынъ сол эдапсыз исине разы болмай, булай явап береди:

**Юреклерин от баскан аьдемлер
Алла суьймеген ислерди этер.
Янъылып, коьзлери ашылганда,
Уялар халкына карамага.**

Араб халк адабиятына болса Библиядагы Давид патша акында хабар коьрим болгандыр. Онда да сосындай ис акында айтылады. Бу ойлар аьлимнинъ докладдында айтылган, неге десе алдын туьрли халк адабиятлары бир бириннен хабарлардынъ, эртегилердинъ иштелигин алып, оьз эллерине, оьз касиетлерине келискен кепте кулланмага болганлар.

Павел Фалев дурыслыкты, акыйкатты излейтаган эм оьзи де дурыс ояларды айтатаган бажарымлы, яваплы аьлим. Ногай фольклорын тереннен тешкерип караган ушин де, П.Фалев ногайлардынъ халк авызлама байлыгы ман бек сукланган, ога йогары баа берген. Онынъ айтувы ман ногай халк авызлама байлыгы ортак туьрк фольклордынъ оьсуьвине коьп косым эткен, боьтен де эпос ягыннан. Сосы ойды орыс аьлим «Введение в изучение тюркских литератур и наречий» деген окув пособиесинде ашык язган.

Оькинишке, бек талаплы аьлим бу дуньядан эрте кеткен, сога коьре де Павел Александровичтинъ ногайлардан йыйган коьп фольклоры баспаланмай калган. Олар кай бир академиклердинъ архивинде эм Россиядынъ академия илмилерининъ Санкт - Петербурттагы куьнтувар халкларынынъ колязбалары туратаган Институтында сакланадылар. Сол кагытларды илми йолына салув – келеектеги яс аьлимлердинъ борышы болар.

Орысшадан коьширилген.

ХАЙРУДДИНОВ М. А.,

Крым Республикасынын педагогика институты,
Симферополь кала

**КРЫМ – ТАТАР ХАЛКЫНЫНЪ БАС НЕГИЗИНЕ
ЭМ ТУЪЗИЛИСИНЕ НОГАЙЛАРДЫНЪ ЭТКЕН
МАЪНЕЛИ КОСЫМЫ**

Бурынгы заманларда Крымнынъ тав этегинде эм данъыл туъзлигинде туърк тилли коьп тукумлар яшаган. Олар оьзлерин кыпшак деп санаганлар, тыскы келпетлеринде де, аьлим Н.В. Теревинская – Шенгер язганлай, 10 процентке дейим монгол белгилери коьринген, ортак тиллери де кыпшак куьпке ювык болган. Солай ок бу тукумлар кайсы исте де усталыкты кулланып бажарганлар. Айтпага, мал багув, юзим оьстируьв, аьлемет ийги шагырлар этуьв, бавлар, бакшалар шашув, йибек куртлар эм таьмекилер асыллав, туърли кумашларды согув, иске эм базласка яравлы атларды оьстируьв эм сондай коьп оьнерлер. Крымнынъ туъзлигинде иссилик неше айлар янга оьтип турса да, аьдемлер бек шыдамлы кепте ислегенлер, куллыкты, тыншаювды, ас ашавды – баьри оьмирди ерли табиатка уйыстырганлар. Оьз ара да давласпай, татым яшаганга, аьр уйде берекет номай болган. Аьне соны 17-нши юзйыллыкта Осман патшалыгыннан кыдырып келген элши Эвлия Челеби де коьрген: «Крымнынъ данъыл татарлары арасында 12 туърли тукум яшайды : монгол, ногай (кыпшак), чагатай (эски уьзбек туъркими), хешдек, аджам, кумык, хинди, болгар эм баскалары. Булардынъ баьрин де ногай (кыпшак) тили эм аьдетлери бириктирген, бир халк эткен. Бу аьдемлер аьлемет куллыкшы, кайсы иске де оьнерли эм яваплы, бир бири мен татым турадылар, куьнлев, оьтирик соьйлев, шагув деген аьдетлери йок, кырдан келген конаклар ман да тез танысадылар. Ама булар ман бирге «бадырак» деген туърким яшайды, олардынъ хасиетлери баска: олар илми билимлерге бек куьшли, таныспага эм ашык соьйлемеге суьймейдилер».

13 – 14 юзйыллыктарда Крым еринде уьш туърли оькиметли туъзилис болган: Алтын Ордадынъ Крым юрты, «Феодоро» деген княжество эм Генуя элдинъ колониясы. Баьриннен де уйкен эм куьшли деп Крым юрты саналган, онынъ ишине тавлардынъ алды бети, баьри де туъзлик данъыллар эм Кубыла - Куьнбатар Таврика киргенлер. Генуя колониясы тенъиздинъ тап ягасында ерлескен эди, сога коьре ери бек аз болган, Феодоро княжествосы да эки туъзилистинъ арасында яшаган, ол да кишкей эди.

Крым татарларынынъ тили, аьдетлери кыпшак ногайлардан басланганы белгили, тек ол заман оларда оькимет туъзилиси болмаган. 12-13 юзйыллыкта Чингиз – хан бек уйкен Дешти-Кыпшакты бойсындырып баслайды, сонъында онынъ ойларын кеделери, уныклары ерине еткередилер. Дешти-Кыпшак кенълигинде Алтын Орда оькимети салынады, онынъ ишин улысларга (край, область) боьлип, Чингиздинъ аьелиннен шыкканларга пайлайдылар. Аьне сол заман Крым юрты да Алтын Ордага бойсынган эди. Кене де Крым татарларынынъ тили де, аьдетлери де туърленмей калады. Крымда сол заман «Кодекс Куманикус» деген словарь аьзирленеди. Ол кыпшак тилинде туъзилген эди. Бу соьзликти Россиядынъ белгили аьлимлери В. Радлов, А. Самойлович, Б. Чобан-заде, Ж. Дени эм баскалар Крым татар тилининъ тарих негизи, бас табаны деп белгилегенлер. Бизим ерли аьлим Б.Гафаров сосы соьзликти тешкерип караганда, «Кодекс Куманикустен» 90 процент соьзлерди аьлиги Крым татар тилинде тапкан.

Болса да буюгуьнлерде халктынъ да, аабияттынъ да тилин туьрлендирмеге шалысадылар, кыпшак тил орнына огуз наречиеден соьзлерди тавып косадылар. Сога коьре ана тилимиз кавысып, озимизге де анъламага кыйын болады. Румынияда яшайтаган Крым татарлардынъ айтувына коьре, олардынъ тили таза сакланган, баска тиллер катыспаган.

Юнескодынъ билдируьвине коьре, йойылып бараган тиллер арасына ногай тили де кирген. Ол бизим тил табанымыз болганга, кыйланамыз. Оьзек те, яшав да, техника да, табиат та, аьдетлер де тез туьрленедилер, аьдемлердинъ катнасувлары да уьйкен бола береди. Мундай аьлде кайсы тилге де янъы соьзлер косылалдылар. Бу исти анълаймыз, ама тилди кайдай да бир йосыклар ман куьштен туьрлендируьвди анъламаймыз. Бу кимге керек политика болады экен?

Тил бир куьн, бир йыл ишинде тувып калатаган ис тувыл, онынъ туьзилуьвине коьп заман кетеди. Тилсиз халк та йок, авыл, кала да йок. Тил -яшавдынъ бас оьзеги.

Мине алып карайык Крым ерининъ бактысын. Онынъ топырагы малга да, бавга да онъайлы болганга, йылгалар да, тавлар да, тенъиз де, коьп туьзлик ерлер де бар деп, 1-нши юзйыллыктан алдын да эм сонъында да туьрли тукумлар яшамага келип баслайдылар. Бара-бара бу тукумлардынъ ортак тили белгиленеди, ол болмаса катыспага кыйын эди. Бу ортак тил – кыпшак ногайлардынъ тили эди. Мен йогарыда айтып кеттим, бу куьплер Крым туьзлигинде кайтип татым яшаганларын. Крым юрты Алтын Ордага киргенде де, осал яшамаган. Ама 15-нши юзйыллыкта кыйын сынавлар басланады.

Алтын Ордадынъ куьши тайганда, онда турган халклар оьз эркинлиги мен оькимет туьзбеге ювырадылар. Крым улустынъ байлары да бу бактыга аьзирленедилер, тек туьрли мырзалар куьби оьз ара йогары басшылык уьшин кавгаласып та заман йоядылар. Болса да 1443 йыл Гирейлер тукумыннан Гаджи - Гирей енъеди эм биринши Крым ханлыгын туьзип баслайды. Ханлыктынъ ишине Кара тенъиз бойындагы данъыллар эм Тамань ярым аралы ери кирген эди.

Крым ханлыгынынъ ишки туьзилиси эм администрация системасы басыннан ок аьруьв ойланып этиледи. Ханды туьрк султаны беркитпеге керек болса да, Крым оькимети оьз законлары ман ислеп бажарады. Янъы оькимет Алтын Ордадай болып ишиннен улусларга боьлинеди, тек мунда улус бейлик деп аталады, оны басшылавды абырайлы бийге сенгенлер.

Малшы бийлер Крымда энъ де бай, энъ де куьшли эдилер, олардан бир аз тоьменде мырзалар турган. Булар бирлесип ханнынъ басшылыгына тергев бергенлер, неге десе ханлыктынъ экономикасына бас деп олар тирев болганлар. Сога коьре де бийлер мен мырзалар арасыннан дережели дегенлерди Диванга (маслагатшы туьзилис) сайлаганлар. Диваннан разылык алмай, хан бир уьйкен исти де баслап болмаган.

Етекшилев исти енъил этер уьшин, ханлыктынъ баьри де ерин каймаканларга (администрация округлары) эм кадыларга (суд округлары) боьлгенлер. Мысалы, Гезлев каймаканда 5 кадылык, 195 авыл болган. Онынъ ишине кирген Мангыт кадылыгында 59 авыл ерлескен эдилер.

Ханлыкта атлы аьскершилерге коьп сый берилген, неге десе данъылда ата-бабадан балага ат оьстируьв, атка бек енъил минуьв, ат пан базласта шабысув сулыплары коьше берген. Кеделер бу билимлерди эртерек билгенге, армияга аьзир усталыклары ман келгенлер. Крым ханнынъ 100 мынъга ювык аьскери бар эди, онынъ бас оьзеги, кертилей де, атлылар болган.

Крым басшылары оьзлерининъ тукумын Чингиз-ханнан алып санаганлар, Крымды болса Чингиздинъ уьйи деп айтканлар. Тек неге ди олар ислам

динди алганда, Чингиздинъ дини баска экенин мутып та калганлар. Айтып озбага керек, Чингиз- ханнынъ оькиметинде туърли динлер бек аьлемет уйысып яшаганлар.

1783-нши йыл Россия Крым ханлыгын енъип алганда, татарлардынъ яшавы туьбиннен козгалып баслайды. Сол йылларда Турцияга юз мынълап татар халкы коьшеди эм шоьл ердинъ коьбиси босап, саргайып калады. Крым акында 19 юзйыллыкта аьлим эм язувшы Е.В. Марков коьп макалалар язып калдырган. Мысалы, ол булай деп айтады: «Тек татарлар бу исси шоьлдинъ эбин тапканлар, мал да асыллап, бав, бакша да оьстирип болганлар. Юз мынълаган исши эм шыдамлы аьдемлер энди йок, олардынъ оьнерин бирев де алып болмайды. Сога коьре де алдынгы шав-шувлы авыллар, бай туькенлер, сувы шашыраган фонтанлар, эректе отлайтаган койлар, атлар орнына кум баскан бузык уйлер. Бек авыр коьринис...»

Оьзек те, Турцияга кетпегенлер де болган. Мысалы, Феодороводынъ эм Генуя колониясынынъ яшавшылары (оларды 1475 йыл Осман патшалыгы оьзине бойсындырган эди) ислам динин алган болса да, кыпшак тилде соьйлейтаган болса да Крымда калганлар. Элин тасламаган татарлар олар ман косылып алдынгыдай татым яшамага шалысканлар, ама Россия патшалыгы мунда да буршав береди: татарларды уьш кесекке боьледилер: тав, шоьл, тенъиз яга аьдемлери деп. Сога коьре тиллерин де айырадылар: ялыбой диалект – тенъиз ягасы, ногай диалект – сырт данъыл, тат диалекти – Феодорово. Калайына да, буларга косылмага, татым яшамага амал бермейдилер. Сонъында бу уьш кесек бир бири мен «ким алдын келген Крымга, ким куьшли, ким коьп» деп явласып аладылар. Алдынгы кыпшак тилди муттырар уьшин Россия патшалыгы Крым татарлардынъ адабият тилин тенъиз яга яшавшыларынынъ огуз диалекти мен этпеге деп И.Гаспринский аьлимге тапшырады. Соьйтип этедилер, ама татар халкы кыпшак тилден айырылмайды.

Совет оькимети туьзилгенде де Крым татарлардынъ тили кыйынлыктан шыкпаган. Татар адабият тилин тат диалекти мен янъыдан туьзбеге деп 1928 йыл карар шыгарадылар. Сол йылларда алфавитти де савлай элде эки кере туьрлендиредилер. Бу ислер, оьзек те, Крым татар тилин адастырады.

Ама Крым татарлар уьшин кыйынлыктар аьли де битпеген эди. 1944йыл 18 майда Крым татарлары оьтирик ялага ушырап, Орта Азиядынъ республикаларына айдаладылар.

Яшавлары онда айлак осал болса да, уьш кесекке боьлинген татарлар татымлыкты кайтадан курадылар, бир бирине ярдам бередилер, коьп янъылысларын анълайдылар, ким оларды Крымда явластырганын да биледилер. Оннан сонъ татарлар кардаш туьрк халклар арасында (казахлар, уьзбеклер, кыргызлар) тиллерин, аьдетлерин байыттылар, оьзлерининъ ялгыз тувыл экенин сездилер.

Миллеттинъ тилин саклав уьшин куьштен туьрлендирмеге, баска тиллердинъ соьзлерин алгасап карыстырмага, кардаш тиллерди коспага ярамайды. Тил алгасамай оьз законлары ман байымага суьеди, ол оьзи биледи, керекпе бу соьз ога яде ол келиспеек.

Ызгы йылларда халктынъ миллет анълавы, миллет маданияты йогары оьсти. Бу затка аьдемлердинъ Крымга кайтып келуьви себеп болды, сонъындагы оьрленуьви яс несил мен байланыслы деп ойлайман. Эгер яслар тилинен, элиннен, маданиятыннан айырылмаса, халкты миллет кепте сакларлар.

Орысшадан коьширилген.

ДЗЫБА А. Х.,

КЧР- дынъ гумманитар илмилер Институты,
Черкесск кала

АЪЛИГИ АБАЗА ЭМ НОГАЙ ПРОЗАСЫНДА СУЪВРЕТЛЕНГЕН ХАТЫНЛАР КЕЛПЕТИ

Сырт Кавказдынъ миллет адабияты – коьп тиллердинъ, туърли уста-лыктынъ, талаплы йосыклардынъ, бай ойлардынъ сандыгы. Бу регионда абазинлердинъ, аварлардынъ, адыгейлердинъ, балкарлардынъ, карашайлардынъ, ногайлардынъ, осетинлердинъ эм коьп баскалардынъ адабиятлары оз бактылары ман туърли заманларга уйысып, йол аладылар.

Дуныя туърленген сайын адабият геройларынынъ ойлары да, бактылары да баскалай суъвретленедилер, неге десе бу яшавда баъри зат та заман ман бирге оьтеди. Сога коьре де «алдынгы заманда», «аьлиги заманда» деген союзлер кулланыладылар. Заман деген бир союз ишинде ямагат-политикалы курылыс та, халк аьдетлери де, дин законлары да ерлескенлер. Мине сосы себеплер бас деп аьдемлердинъ кысметлерин козгайды. Бир аьелде атасы ман кедеси бирдей ойлап, бирдей адымлап болмайдылар, олар эки туърли заманнынъ аьветлери. Дуныя аьдемлерининъ коьбиси хатынлар болганга, олардынъ адабиятта расатаган келпетлерине тешкерип карамага себеп бар, боьтен де, хатын язувшылар колыннан шыккан китаблерге.

Эгер абаза эм ногай прозасына коьз тасласак, В. Копсергеновадынъ, Б. Кулунчаковадынъ, Р. Пазовадынъ, М. Узденовадынъ яратувшылык ислеринде талаплы кепте суъвретленген кыскажаклы касиетлерин коьремиз. Бу язувшылар замандас хатынлардынъ яшавларын тешкерип карап, олардынъ элде, ямагатта, аьелде туткан орынларына теренъ эм дурыс баа берип, миллет адабиятын оьнерли язылган хатын кылыклары ман байытканлар. Хатынлардынъ ишки дуныясын ашык суъвретлей келип, язувшылар геройларынынъ касиетлеринде эркеклерден кайдай баскалыклар барын коьрсетедилер. «Бала меники болса да, басы меники тувыл» деп айтылады халкта. Табиат биревге де ырыясып яде сатылып болмайды, сога коьре акылды, оьнершилкти, ийги касиетлерди эркекке де, хатынга да бирдей берген.

Белгили адабият аьлими С. Х. Ахмедов булай язады: «Коьп миллетли Дагыстан адабиятында ... ногай язувшысы Бийке Кулунчаковадынъ аты сыйлы орынды тутады. Аьдем эм ямагат – бу темага язувшы уйкен маьне береди. Геройларынынъ кылыкларын теренъ коьрсетер уьшин Бийке Кулунчакова оларды туърли сезимлерден, туърли яшав орынларыннан оьткереди. Боьтен де, аьелди коьрсетуьвде автордынъ оьнери айлак сезиледи... Оннан сонъ Бийке Кулунчакова яшавдынъ коьзге коьринмеген законларын аьруьв аьнълайды, кайтип олар аьдемлерди туърлендиретаганын биледи».

Кертилей де, бир школадынъ да тербиясы яшавга етпеек. Яшав – айлак куьшли окытувшы. Сога коьре де ногай язувшы геройларынынъ кылыкларын яшав ишинде кайнатып бермеге шалысады. Мысалы, «Где мой папа?» деген хабарда бес яслык Алибектинъ наьсипли балалыгы бир куьн ишинде бузылган эди. Атасы аьнъсыздан йок болады, себебин кедеге бирев де аьнълатпайды. «Эгер аьдем аьр куьн де аьруьв болган болса, бирден яман болып болама? Папамды мен оьзим таппага керекпен!»

Куьнлер кете береди, ама атасы уйге келмейди, Алибек оны баъри таьныслардан да сорайды, ама бирев де ашык союз айтпайды. Сол ара анасы да кайгыдан авырып баслайды. Бир йол кедединъ кайта-кайта беретан соравына ашувланган анасы: «Оьлген атанъ, оьлген!» деп кышкырады. Ама бала ынанмайды, онынъ уйкен сав папасы оьлип болама. Соьйтип кыйланып юрген куьнлерде Алибек аьнъсыздан атасын орамда бир хатын ман коьреди: «Оьлмеген, уйге де келмейди!» деп оьпкелеп кашканда, орамдагы маьшининъ астына туьседи. Атасы оны больницага аькетеди эм йол бойынша эс-

сиз яткан кедеден кеширув тилейди. Оьлеекпе бала яде сав болаякпа, оны автор айтпайды. Эгер яшав законы эркекти оькинени уьшин аяса, белки, Алибек аман калар. Бу ой хабардынъ ызына язылмаган, ама бары сезиледи. Сондай йосыкларды абаза прозаиклери В. Копсергенова, Р. Пазова, М. Узденова да кулланадылар. Олар да геройларын яшав сынавларыннан сулышлы оьткередилер. Язувшылар оьз халкларынынъ арасыннан кай бир кемшиликлерди сувырып алып геройга бередилер эм сол темага хабар яде повесть язадылар. Мысалы, Р. Пазовадынъ «Акшалар», Б. Кулунчаковадынъ «Зарипат» деген хабарлары.

Хатынлардынъ келпетин туьзгенде авторлар боьтен де анадынъ суьвретине уьйкен маьне бередилер. Аьдемлердинъ дунияга эньювинде, оьсуьвинде, тербиялануьвинда анадынъ кыйыны айлак та коьп. Ана аьвлети уьшин янын да бермеге аьзир. Дурыс тербия бар аьеллерде балалар анады савда да, аргы дунияга кеткенде де сыйлап биледилер. Неге десе олар анълайдылар, анадынъ суьйим толган юрегин тек бабалардынъ авыр бактысы кайгыртады эм бузады. Сосы темага багысланган Р. Пазовадынъ «Слезы матери», Б. Кулунчаковадынъ «Дети за домом» деген хабарлары. Эки хабарда да аналар, балаларын коьмген сонъ, акылдан айырыладылар. Сондай да авыр тоьлев береди ана оьлшемсиз уьйкен суьйими уьшин.

Окувшыга талаплы язылган китаб коьп яктан коьмек береди: яшавдынъ кай бир кыйын сырларын аьдемге анълатады, онынъ туьрли соравларына явап береди, бактысында расатаган яньылысларды тешкерип карамага, маьнесин таппага уьйретеди. «Бу китаб тап меним яшавымды суьвретлеген!» яде «Меним кыймасым акында язылыпты» деген аьжепсинуьвлер де расады. Мысалы, Б. Кулунчаковадынъ «Созьге созь косылса», «Йоьлыгыс», «Шетте калып коймайым» деген хабарларында геройлардынъ кай бир аькис ислери, ойсызлыгы кайдай кайгыга яде кайдай уятлыкка оларды аькелгенин коьремиз. Яшавда ондай касиетлер тез-тез расадылар, тек баьрине де эрте-кеш болса да тоьлемеге туьседи. Бу ой М. Узденовадынъ да «Коркаштынъ коьзлери уьйкен» деген хабарында бар.

Хатын язувшылары инсанлардынъ каранъа якларын, кайтип ол кемшиликлер аьдем шаркында тыгылган болсалар да, тез эслейдилер. Хатынлардынъ басына, юрегине табиат коьп ясыртын коьзлер салгандай болады. Ама кемшиликлерди тавып суьвретлеген мен язувшы кутылмайды, ол окувшыга сол касиетти кайдай йосык пан тайдырмага болаягын анълатса, дережели ис этеек. Б. Кулунчаковадынъ «Солай да болады» деген хабарында экономист Муса баьри билимин, савлыгын байлык йюьвга карыжлайды. Хатыны ман балалары онынъ кыйынын сыйлап та, эркектинъ оьзин аяп та билмей эдилер. Соны коьрген эркек, яшавынынъ маьнесин излейди, ойланады, сонъ уьйден кетпеге токтайды.

Биз айтатаган язувшы хатынлар адабиятка ашык эм яньы анълавлары ман келгенлер, олардынъ кай бир йосыклары, халк аьдетлерин суьвретлегенде, катыдай сезиледи. Олар эски аьдетлерди яман деп айтпайдылар, ама эски аьдет аьдемлердинъ ярык яшавына буршав берсе, халктынъ уьйиннен кетпеге керек. Заман туьрленгенде, яньы аьдетлер де тез тувадылар, олардынъ кай бирлери эскидинъ орынын алады. «Бу туьрленислерден коркпага ярамайды, неге десе аьдем оны токтатып болмаяк, кене де кыска оьмирди маьнели кепте заман ман бирге оьткермеге керек». Мине сосындай биз айтатаган язувшы хатынлардынъ концепциясы, олай демек, ойларынынъ туьзилиси.

Хатынлардынъ бу дуниядагы орыны акында эрисуьвлер аьли де битпейдилер, ама ол созьлерден кыскажылыларга келетаган енъиллик эш те йок. Совет оькимети хатынларды эркеклер мен тенълестирип, яшавда коьп туьрленислер этти: хатынлар тез билим алдылар, кайсы ерде де ислеп бажардылар, аьел де курып, балалар да оьстирип уьлгирдилер, эркеклер мен бирге акша да казандылар. Оларды «шашы узын, акылы кыска» деген белгилев оьтирик болып шыкты. Ким билсин, кашан сол яла ягылган, ким оны бирин-

ши кере айткан. Совет ваькиллери де сосы ийги туьрленисте бир каты янь-ылыс ййбердилер: эки-уьш айлык бала ман хатынларды иске шыгардылар, этлери катпаган кишкей балалар яслиде тез-тез авырып оьстилер.

Аьли азбарда баска ямагат – политикалы туьзилис, баска законлар эм аьдетлер. Суьйсе ислейди балалы хатын эл арасында, суьймесе уьйинде олтырады. Оькимет те ызгы йылларда балалардынъ парахат оьсуьвине ийги законлар шыгарды. Ама бизим хатынлар оьзлери алгасайдылар куллыкка бармага: биревлерге акша керек, биревлер уьйде олтырмага суьймейдилер. Оьзлерине сол яшав яраса, ол да куьез.

Эркинликтинъ яваплы ягы да бар: хатын кай бир маьнели соравды оьз басы ман ойлап шешпеге керек. Аьдемлердинъ акылы да бирдей тувыл, бир хатын тез эм ййгерли ойлап бажарады, баска болса шекленип, коркып турады. Булай аьлге хатынлар тувыл эркеклер де калмага болады. Тез ойлап уьйренген аьдем, акыйкатлай да, наьсипли. Мысалы, Б.Кулунчаковадынъ «Кешиккен хат» деген хабарында яс кыз коьп шекленуьвден себеп уьйкен суьйимин йояды.

Дурыс эм тез оьлав аьлиги заманда айлак та керек болады, неге десе оькимет законлары ман халк эм дин аьдетлери де базласадылар. Булардынъ баьрин де дурыс аньлав, келискенин, келиспегенин айырув, уьйдеги балаларга акыл беруьв бас деп аналардынъ борышы, сога коьре хатынлар акылбалык болмага кереклер. Мундай темалар да язувшылардынъ, шаирлердинъ касыннан оьтпейди. Ясларды тербиялав исине олар коьп маьне бередилер. Мысалы, Б. Кулунчаковадынъ «Тунъгыш» деген повестинде балаларды уьйде де, школада да, орамда да, клубта да коьз карав ман, бир соьз бен уьйкенлер тербиялап уьлгиредилер. Авыл ямагаты авылдас балалар уьшин де оьзлерин яваплы деп санаганлар. Солай болганга да, ата-аналар колхозда сав куьн, балаларын коьрмей, парахат ислегенлер. Оькенишке, аьли ондай аьдет йок, баьри явап ана ман школа мойнында. Бу туьрленислер акында да бизим хатын язувшылар оьз ойларын айтарлар деп сенемиз.

Аьр бир талаплы миллет язувшы яратувшылык исин орыс тилине коьширтип китаб шыгарса, элбетте, уьйкен адабияттынъ аьелине киреди, окувшылары коьбееди, китаблери кенъ географияда кыдырады. Миллет язувшы оьзи де сол аьелге коьп байлык аькеледи: айтпага, миллетининъ пайдалы аьдетлери, тарихи, философиясы, яшаган ерининъ аьлемет табияты, коьриниси. Сосы байлык баьри де онынъ китабинде. Баска халкларга бу билим бек керек, олар да бизде кыдыргандай боладылар.

Р. Пазовадынъ да язув талабы, юрек сезимлерининъ куьшлилиги «Анадынъ коьзяслары» деген хабарында ашык коьринеди. Автор бир анадынъ кайгысын сав дуныя кайгысындай этип суьвретлеген, ол тоьгеректеги тынып калган тереклерди, коьктеги авыр булытларды, басын тоьмен салган бийик тавды – баьрин де ана ман косып дертли этеди. Абаза адабиятынынъ мундай оьнерли язувшылардан бойы оьседи, миллет Оьктемлигине йол ашылады деп айтпага боляк. М.Узденовадынъ «Намыс деген не зат?» деп аталган повести де сосы ойымызды беркитеди. Хатынлардынъ прозасы, кертилей де, ййгерли эм теренъ ойлы. Тек хатын язувшылар кайсы хатыннынъ да сырын, уьмитин, суьйип бажарувын, тез туьрленетаган касиетин, айлежилегин, кай бирде катылыгын эм сондай коьп туьрли кылыгын дурыс аньламага боладылар. Хатын уьйдинъ берекети эм йылувы, туваяк эм тувган балалардынъ тербиялайтаган акылы болган сонъ, онынъ ямагатта, оькимет ислеринде маьнеси бек дережели. Сосы себептен хатын язувшылар адабиятынынъ да элге береек коьмеги уьйкен.

Орысшадан коьширилген.

Халк авызлама байлыгы

ТАХИР АКМАНБЕТОВ

СОЪЗ КОЪРКИ - АТА СОЪЗИ

(ногай халкынынъ айтувлары эм такпаклары акында анылатув)

ДОЪРТ ТУЪЛИК МАЛДЫНЪ БЕЛГИСИ БАР

Ата-бабаларымыз коъшпели яшав ман яшаганлар, доърт туълик мал ман байланыслы ата соъзлер бу куънлерде де айтылады. Мысалы, «Домбыра алса ногай колына, йырлар доърт туълик мал акында», «Ел эсер, ел эсер, ерде кога ман тал оъсер, шоълде доърт туълик мал оъсер», «Кырда анышылар ногай енъил шырым ман, коъшип-конып юрер ногай доърт туълик мал ман».

Доърт туълик малга киредилер: 1) сыйыр, буга, оъгиз; 2) бие, байтал, ат, аргымак, айгыр, йылкы; 3) туъе, аруана, нар, улук, мая, атан; 4) кой, эшки, теке, кошкар.

Сыйырга, бугага, оъгизге «кара мал» деп, койга, эшкиге, текеге, кошкарга «увак мал» деп айтадылар.

«Ат яратылган елден, туъе яратылган куъннен, оъгиз яратылган тоъбеден, сыйыр яратылган сувдан, теке яратылган шоъкирден, эшки яратылган тастан», -деп те ногайда айтылады.

Доърт туълик деген доърт туърли мал дегенди билдиреди. Мал деген туяклы айван байлык пан, даъвлет пен байланыслы. Малга ногайда «янувар» деп те айтылады, неге десе малдынъ яны бар.

Кыс токсанында малды оълтирмей, наврузга дейим еткерген киси мал языгына калмайды. Авырыган малды иеси эмлеген.

Навруз байрамында балалар орам ман юрип, уый-уыйге кирип:

**Кобыз тартып, кол кагып,
Ак байрак коътердик.
Шуъкир болсын таънырге,
Кыстан аман шыктык,
Азан, навруз куъни мубарек, -деп йырлаганлар.**

Мал ман байланыслы ата соъзлер келтирейим:
Ногай, тувганда, ялав ман тувган, ногай коъзи мал ман ашылган.

**Айырылсам туъкли малдан, хайыр кетер колдан.
Малдынъ сыры иесине белгили.
Ашшылык ерде мал семирмес.
Мал малга еткенше, Азраил янга етер.
Атасы бардынъ малы бар, анасы бардынъ яны бар.
Авла-авла мал болганша, авыл-авыл дос болсын.
Мал ашаган ерине кайтар, аъдем тойган ерине кайтар.
Малы йоктынъ сыйы йок.**

Яман мал сакласанъ, авызынъ-бурнынъ май болар, яман аъдем сакласанъ, авызынъ - бурнынъ кан болар.

Маллыдынъ бети ярык, малсыздынъ бети - коън шарык.

Ер отсыз болмас, эр малсыз болмас.

Аъвелгиде, ногайлар януварлардынъ аталарына: «Малга авырув тиймесин, малга боъри туъспесин, тилегимизди таъныгир кабыл этсин», - деп тилеп, юзин сыйпаганлар.

Ногай районнынъ Кумлы авылынынъ яс уйкени Аджимамбет Динашевтен мал аталары ман байланыслы тоьмендеги тилекти язып алганмыз:

**Туье атасы - Ойсыл-кара,
Туье берсенъ, бойлысын бер.
Йылкы атасы - Камбар-ата,
Йылкы берсенъ, йоргасын бер.
Кой атасы - Шопан-ата,
Кой берсенъ, юнлисин бер.
Сыйыр атасы - Зенгир-баба,
Сыйыр берсенъ, суьтлисин бер.
Эшки атасы - Шексек-ата,
Эшки берсенъ, этлисин бер.
Кысымыз карлы болсын,
Халкымыз маллы болсын,
Картларымыз каьмбилли болсын,
Анайларымыз бал тилли болсын,
Кеделеримиз акыллы болсын,
Кызларымыз кылыклы болсын,
Ниетлери туьз болсын,
Оьмирлери юз болсын.
Аьвлетлери мал янлы болсын,
Юртымыз данъклы болсын,
Бактыларымыз анълы болсын,
Таьнъир оьзи макыл болсын,
Тилегимиз кабыл болсын.**

Той куьн келинди коьликтен туьсиректе, берекети кой теридинъ юниндей коьп болсын деген ниет пен, келиннинъ аяк астына кой териди тоьсейдилер, уьстине ак яюв яядылар. «Келиннинъ аягыннан, Шопадынъ таягыннан» деп ногайда айтылады.

Ногай шоьлликте доьрт туьлик мал ман байланыслы шынълар да шынъланады.

**Алты кулаклы казанда
Асым калды, диар.
Доьрт туьлик малда
Пайым калды, диар.**

**Кар явады,- деп, куванма,
Аязы бар, диар.
Мал таптым,- деп, куванма,
Ызасы бар, диар.**

«Алгыс, кайда барасынъ? - агартпага бараман,
Каргыс, кайда барасынъ?-кадалмага бараман»,- дейди ногайда.
Мал ман байланыслы алгыслар келтирейим:
Авлак толы малы болсын, казан толы асы болсын.
Ногайга мал битсин, йоргага ял битсин.
Малынъ болсын туяклы, денинъ болсын кутлы.
Юрек ярып, соьз тиймесин, куьбе ярып, ок тиймесин, кардашынъ болма-
сын, доьрт туьлик малынъ тав болсын.
Ата юртынъды яв туягы баспасын, шоьлде малдынъ аягы кайырылмасын.
«Мал ашувы - ян ашув» дегенлей, эски каргысларды да эске алайык:
Мал хайырын коьрмегир, арбасына ат егилмегир.
Досынъ кас болсын, малынъ тас болсын.
Япанда малы йыгылсын, ялгызлыкта яны шыксын.
Каргысынъ оьзинъе етсин, малынънын коьзине етсин.

Ногай районнынъ Карагас авылында Юмали-йырав Аджимурзаевтен «Эдиге мурзадай сынлы», - деген бозлав язып алдык. Бозлавда мал ман байланыслы мыназдай сыдыралар йольгадылар:

Ата юртты яв алса,
Кимнинъ басында акыл калар?
Яйыкта яв атын сувгарса,
Кайсы ногай парахат турар?
Яв тамырыннан кан актырмай,
Келгенине оькиндирмей,
Явдынъ омырткасын кайырмай,
Ногай токтамас явды енъмей.
Сондай ногайдынъ бири эдинъ,
Эр соьзине берк эдинъ.
Ногайдынъ данъкын оьстирдинъ,
Авлагында малын коьбейттинъ.
Аргымактынъ коьрки ял болар,
Ата улынынъ коьрки мал болар.
Аргымак ялдан айырылса,
Уьйир арасында коьрксиз болар,
Ата улы малдан айырылса,
Эл арасында сессиз болар.
Ана улыннан айырылса,
Халк арасында муьтсиз болар,
Коьп яманга кор болар,
Кенъ яшавы тар болар.
Эр деген мен эр болмас,
Эрлердинъ баьри бир болмас.
Алдаспанынъ бел коьрки эди,
Оьзинъ сен эл коьрки эдинъ.
Кабыргадан яв кармаса,
Кажымай, дав эткен эр эдинъ,
Эрлик шагында, яс куьнинъде,
Ажжалга кирпич какпай,

Карсы шыккан нарт эдинъ.
Аргымак арык болды,- деп,
Тай кунанга берменъиз.
Атадынъ улы ярлы болды,-деп,
Оны да кем коьрменъиз.
Ана улсыз калды,-деп,
Анады корламанъыз,
Аргымак, арык болса,
Ял табар.
Атадынъ улы, ярлы болса,
Мал табар.

Терекли-Мектеб авылынынъ яшавшысы Косай Узаировтынъ камшысында: «Конъысы авылдынъ малын коьрсенъ адырда, малды сал конъысы авылдынъ йолына», - деген язув бар эди. «Ак ниет - абырай сокпагы, кара ниет - оьлим сокпагы» дегенлей, атайлар конъысыларынынъ малына тиймегенлер, таза ниетли болып, татым яшаганлар.

«Доьрт туьлик малдынъ иеси бар, аьр малдынъ оьз белгиси бар», - дейди но-

гайда, аталарымыз кара малдынъ аркасына яде янбасына ырув тамгасын, увак малдынъ кулагына эн салганлар.

Мал ногайга яхшылыкта, яманлыкта керегеди. Малы болган кисидинъ ае-линде эт те, суьт те, май да, каймак та, пыслак та, кийгиз де, ямшы да, камшы да дайым да болатан эди.

«Йылкы малдынъ патшасы» дегенлей, аталар аргымакка атланып, эригуьвин язганлар. Ат пан сыйыр бакканлар, ер айдаганлар, арба ман кире тасыганлар.

Той озгараяк болса, «алыстагын - аты ман, ювыктагын - елпи-юлпы ман» аккелдирип, орман онъыратып, ер занъыратып, тойшылаганлар.

«Атсыз- канатсыз», «Ат-мырад», «Ат-данъклык, кой-байлык», - деген атайлар.

Шора-баьтирдинъ атынынъ косам аты Кантаспалы Карагер, олай деген аттынъ савырында, коьн мен эттинъ арасыннан таспады оьткерип, ушларын туьйипти экен. Таспады кан басып, кызыл туьсли болган экен.

Рамазан Керейтов «Ат туягын тай басар» деген китаьбинде булай язады: «Уьйге конак келсе, онынъ алдына шыгып, атынынъ тизгининнен ыслап, конакты аттан уьй иеси туьсирген. Атты кезиндирип болып, иерин алып, ат аранга аькетип, алдына энъ ийги емди салган.

Ногай аьлим Р. Керейтовтынъ язганы, тоьмендеги асыл соьзди эсиме туьсиреди: «Дуныя малын берсе де, ногайшылыкты йойма, юртка конак келсе, конакты сыйламай койма».

Халкымыздынъ аьдети болсын, яде йылкы ман байланыслы эски соьзи болсын, ясларды тербиялайтаган куьши бар.

«Ат тамырында ялын бар, коьл сувында толкын бар» дегенлей, аталар аттынъ турысыннан, коьзиннен, юрисиннен ол кайдай аьлде экенин билгенлер.

Терлик пен, айыл ман, коьпшик пен, куйыскан ман, коьзлик пен байланыслы соьзлер келистирейим:

«Бугага муьйиз келиседи, термеге кийиз келиседи, кеде шопаьга кезлик келиседи, тулпарга терлик келиседи». «Ат айылсыз болмас, шоьл куйысыз болмас». «Ошак туьтинсиз болмас, иер коьпшиксиз болмас». «Туьсинде куйыскан увзилсе, уявда кайгы коьнъилинъди бийлер». «Коьзлик болса, шанъ тиймес».

Шоьл оьсимликлерден ат куьш алады, эти де даьмли болады. Сол тувылма «оьлен-шоьптен балшыбын бал йыяды, оьлен-шоьптен айгыр эт йыяды», - деп атайлардынъ айтканы.

Аттынъ туьсин, муьшесин билдиретаган асыл соьзлери ногайда расадылар:

«Тоьбе этексиз болмас, кунан ноктасыз болмас», «биединъ эмшеги бар, бийдайдынъ буьршеси бар».

Ат пан байланыслы сынамаалар юрекке йылувлук эндиреди:

«Ат ерде авнаса, йылы болар», «ат йолга ятса, давыл болар», «ат авызлыгын шайнаса, ямгыр явар», «ат ашувланса, кулагыннан бил, ийт ашувланса, куйрыгыннан бил».

Согыс алатлары ман байланыслы ата соьзлер:

«Ат турысы тоьбедей, коьрки ыспайы куьбедей». «Карагер ат белинде - кызыл йолак, кылыштан кан агады кершендей».

Ат шабыста енъген аттынъ туягына суьт тамысканлар, суьт пен аттынъ ялынын ысканлар.

Аьвелгиден алып ногайлардынъ атларынынъ данъкы шыккан. Ногайлар атларын мынълап Москвага сатпага элтейтаган эдилер. Орыс патшадынъ аьскеринде коьп ногай атлар болганлар.

Уллы Аталык согысына ногай шоьлден атлар аькеткенлер. Кабардин аттынъ асылына ногай аттынъ каны араласкан экен. Ногай язуьшы Иса Капаев «Керавыз» деген аттынъ акында аьлемет повесть язган.

Ат пан яшавын байланыстырган аьдемлер ногайда бар. Анвар Зекашевти айтпага боламыз. Ол СССР-дынъ эм Россиядынъ халклар ара класслы жокейи.

Куьми ногайлардан тоьмендеги асыл соьзлерди язып алганмыз:

«Аргымак атагын Анвар шыгарар, Анвар атагын аргымак шыгарар». «Ат ку-

лагы камыс япырактай, мойыны турна майынындай, куйрыгы, ялы бир тутам, тулпар минер эр Анвар».

Аталарымыз оьмир бойынша кой ман каьр шегип келеятыр, сога коьре туьр-ли такпаклар тувган.

«Асык ойнаган азар, топ ойнаган тозар, кой багып, коьтен ашаган, баьриннен де озар», «кой бакканнынъ тисине эт кабар», «кой аьлин койшы билер», «кой караганга карайды», - деген асыл соьзлер айтканымызга шайыт боладылар.

Эшки мен койдынъ кажавласувын келтирейим.

Бир кере эшки мен кой йолыгысады экен.

- Ашаганым-ношаган, куйрыгым шошаган, -деп, эшки мактанады.

-Ашаганым-янтак, куйрыгым ялпак,-дейди кой.

Союн Капаев «Атадан коьрген ок йонар», - деген макаласын бир мынъ тогыз юз токсаныншы йыл куралай айында «Ногай давысы» (алдынгы «Ленин йолы») газетасында баспалаган. «Кой, эшкиди муьше-муьшеси мен боьлип, кайнатканлар, муьшеси мен олтырганларга уьлестиргенлер. Кой этинде он эки муьше болады: эки орта йилик, эки асыл йилик, эки токпак йилик, эки явырын-калак, эки янбас суьек. Бу муьшелерди аьдемлердинъ ясына коьре алдыларына салганлар», - деп язады.

Уьйге конак келе калса, койдынъ этин, бувынларыннан айырып, казанда асканлар, айбагарын конактынъ алдына салганлар. «Айбагар» дегени койдынъ басынынъ онъ ягы болады.

Эгеркаматай койдынъ явырынкалагына карап, яман хабар айта калса:

«Явырынкалактынъ язувы

Ягылмайды кулакка.

Явырынкалактынъ сувук язувы

Буйырылады сум таякка», - деп айтпага керек.

«Болса кошкар кашым, болар куьн салкын», -дейди ногайда. Олай дегеним, кошкар кашымда, ава туьрленип, куьн бузылмага болады, кошкар бир койдан, бир койга ювырып, ийискеленип турады. «Кой кашым» деп айтса, кошкар осал урыкландырмага болады дейдилер.

Кошкар кашымда айтылатаган соьзлер:

Суьт себемен бу юртка,

Кудайым наьсип берсин,-деп.

Кошкарга бермен юмыртка,

Койды бек кашырсын.-деп.

Козыларымыз болсын эгиз,

Болса эгиз, болар тенъиз.

Козыларым этли болсын,

Койларым суьтли болсын,

Кыс болсын йылы,

Козыларым болсын юнли.

Кошкарым болсын кутлы,

Тоьлим болсын келимли.

Ногайда мынавдай алгыс соьз бар:

Кошкар муьйиз сынмасын,

Койды урган киси онъмасын.

Сыйыр куйрыгы кайызгак болсын,

Елини суьтке толы болсын.

«Сыйыр куйрыгы кайызгак болса, сыйыр суьтли болады» деген ырым бар.

Сыйырды савса, суьт, суьттен- каймак, май, иримшик, пыслак, курт эткен-лер, суьтли аслар асканлар.

«Кенъ дала, кара от, тынык сув, таза ава», - мине сондай ерлерде аталарымыз сыйырларын бакканлар.

Мал яныплы аьдемлердинъ ойлап шыгарган асыл соьзлерине кулак асайык: «Сыйырдынъ суьти – тамагында». «Сыйыр калса кысыр, иеси басын касыр». «Суьзекей сыйыр токал болар». «Сыйыр суьтсиз болмас, омыртка юлынсыз болмас». «Сыйыр алсанъ, савып ал, суьтин ишип ал».

Мал ман байланыслы аталар соьзлерине коьре, малшылык пан каьр шегуьв, ногайлардынъ манълайына таьнъир оьзи язган усайды.

Бузавы оьлген сыйырдынъ бузавынынъ терисин сыдырып, басын сав кебинде калдырып, коьнине тобан толтырып, сыйырдынъ алдына салып, «авь-коьм-авькоьм» деп, саватаган эдилер. Тоьмендеги соьзлер айтканымызды ыспатлайды:

**Ботасы оьлген туьеге
Нар телинген суьт уьшин.
Кулыны оьлген биеге
Тай телинген ат уьшин.
Сазы оьлген йьрга
Аваз телинген амал уьшин.
Бузавы оьлген сыйьрга
Коьн телинген «авькоьм» уьшин.**

Сыйырды сатканда, мал алушыга арканы ман бергенлер. Сыйыр асылы йойытылмасын, деген ырым ман, сыйыр сатушы сыйыр куйрык туьгин кесип алатаган эди.

Сыйырды сатып алган киси, сыйырдынъ коьзи артында калмасын, деп, корадынъ онъ муьйисине сыйырдынъ коьгин ерге коьммеге керек болады.

Сыйырдынъ увызын ишкенде: «Казаны каспаклы болсын,

**Сыйыры баспаклы болсын.
Оьленли ерде малы турсын,
Оьлмес ерде яны турсын,-**

деп, тилек эткенлер.

«Туьединъ табаны уйкен» дегенлей, кертиси мен де, туье уйкен айван. Туье иссиликке шыдамлы, сувыктан коркпайды. «Туье йолында юк калмас», - дейди атайлар. Сога коьре, ногайлар туье мен юк тасыган, туье шабыста катнасканлар.

Туье мен байланыслы аталарымыздынъ асыл соьзлери танълайыннан бал тамдырып айтканларын келтирейим.

«Эти даьмли, казысы эмли», «туье боталаса, конъысы билер», «туье янтакка мойнынъ созбай болмас», «туье, тувлап, булытка етпес».

Авыр аяклы хатынга туье этин ялгыз ашамага ярамайды, туье этин эри мен бирге ашамага керек, ялгыз ашаса, он эки ай балады коьтереди, деген ырым бар ногайда.

Балалар ойынында мынавдай сыдыралар бар:

- Сув сокпагы недир?
- Сув сокпагы салдыр.
- Дала кемеси недир?
- Дала кемеси туьедир.

Туьеге халк арасында «Дала кемеси» дейдилер. «Шоьлим янтаклы болсын, ботам кувнаклы болсын».

Аталарымыз туьнде таьтли уйкысын боьлип, яслардынъ келеегин ойлап: Малшылыкты койманъыз,

Ногайшылыкты йойманъыз,

Оьсиетти мутпанъыз,

Доьрт туьлик малды йойманъыз, - деп, оьсиет эткенлер.

Олар исте сый – абырай казанганлар

ЯРДАМГА ЯН САБВЛЕСИ ДЕ КОСЫЛСА

(социаллык абрекети)

Яшав туьп-туьз даньыл тувыл. Онынъ озине болгандай бийклиги де, энъили де бар. Бирер аьдемлер аьли сонынъ йогарында оьмирин коьп кыйналмай оьткерсе, баскалары амалсыздан яшавдынъ шукырлы аьллерине туьсип йоьнъкийдилер. Олар – яклавсыз-ягдайсыз калган эсли аьдемлер, сакатлар, буьгуьнлерде мадарсыз аьллерде яшайтаган ярлы аьеллер.

Халкымыз кайсы заманда да оларга языксынып, яклап, колыннан келген коьмегин эткен. Аьлиги заманларда сондай аьдемлерге ярдамга колын оькмет те созады. Сондай оькмет учреждениелерининъ бириси – Ногай районнынъ яшавшыларды социаллык яктан канагатлав комплексли орталыгы.

Дагыстаннынъ Ногай районында йогарыда аталган аьдемлер куьплерине ярдамды «Ногайский район» МО яшавшыларды социаллык яктан канагатлав комплексли орталыгы береди. Советлер шагында райсобесте тек 5-6 аьдем куллык эткен болса, буьгуьнлерде бу тармакта 100-ден артык йогары эм орта билимли специалистлер ислейдилер.

Ногай районында кенъ тармаклы яшавшыларды социаллык яктан коршалав управлениеси 1990-ншы йыллардынъ басында туьзиллип баслаган. Сол заманларда бу керекли эм саваплы истинъ негизин салувшылар деп Мурзадин Аvezов, Иса Байманбетов эм баскалар саналадылар. Районда социаллык тармакты кенъейтуьвге эм оьрлентуьвге сонынъ биринши етекшилери Али Джуманбетов пан Мурзадин Аvezов коьп куьш салганлар. Олар ислеген йыллардан алып район социаллык коршалав управлениеси мен социаллык яктан канагатлав комплексли орталыгы район еринде уьйкен абырайлы ис коллективлердинъ санына кирген. Бу коллективлер районда, республикада оьткерилетаган коьп шараларда, ярысларда ортакшылык эткенлер. Оьзлери атыннан да бир неше конкурсларды эм спорт ярысларды уйгынлайтаган эдилер. Район социаллык куллыкшыларыннан туьзилген команда уьш кере «Ййги социаллык куллыкшы» деген республикалык конкурсынынъ енъуьвшиси болган. 2004-нши йылда Ногай районнынъ КЦСОН командасы Вологда каласында озгарылган Савлайроссиялык социаллык кеспи усталыгынынъ конкурсында Дагыстан Республикасынынъ сыйын яклаган. Сонынъ сырагысында 18 регионлар арасында Ногай районнынъ командасы капитанлар ярысында 2-нши баргылы орынды алган.

Ызгы эки йыллар ишинде Орталыктынъ коллективи республикадагы социаллык канагатлав учреждениелери арасында ийги деген 10 учреждениелер санында аталады. Быйылдынъ 1-нши кварталынынъ сырагысында Орталык республика бойынша 5-нши орынды бийлейди. Буьгуьнлерде Орталыкты Гульфира Капитуллаева етекшилейди.

Аьлиги заманда Орталыкта 6 боьлик куллык этеди, сонынъ санында уьйшиликте социаллык ярдамын беретанган 2 боьлик, эсли аьдемлердинъ эм сакатлардынъ куьндизги, аьеллер эм балаларды социаллык яктан канагатлавшы боьликлер. Сол шаклы боьликлерде 109 аьдем, сонынъ санында 67 социаллык куллыкшылары ислейдилер. Олар баьриси район еринде 1885 аьдемге карав бердилер.

Бізги йылларда эсли аьдемлердинь эм сакатлардынь куьндизги боьлигининь куллыгы белсенлик коьрсетеди, бу боьликти Зарема Оразбаева етекшилейди.

Боьлик календарь эм тарих яктан даньклы куьнлерге шаралар аьзирлеп оьткередилер. Мунда «Ветеран» деп аталган клуб куллык этеди, сонунь негизинде «Гармония» деген вокал туьркими туьзилген, шахматлар бойынша ярыслар уйгынланып оьткериледи. Район предпринимательлер колтыклары эм социаллык ярдамын алувышылардынь оьзлерининь карьжлары ман Шешен Республикасындагы межигитке, табиятка кыдырувлар уйгынланып озгарылган.

Яшавшыларды социаллык яктан канагатлав учреждениелерининь материал-техникалык негизин беркитуьв эм эсли аьдемлер мен сакатлар арасында гражданларды компьютер билимине уйретуьв республикалык социаллык программасы эсабында 2016-ншы йылдын 1-нши кварталында 40 мынь маьнет акша шыгарылган. Ислемейтаган 8 пенсионерлер бу курсларда окьганлар. Компьютер билимин арттырув бойынша республикалык конкурсында 2015-нши йылда Владимир Уразакаев биринши орын алган.

Эсли аьдемлерге эм сакатларга комплексли социаллык коьмегин этуьв уьшин социаллык куллыкшылар бригада йорьгы ман исин уйгынлаганлар. Сондай йорьк пан эсап беруьв болжалына 75 аьдемге коьмек этилинген. Социаллык канагатлав ярдамынынь сапаты заьлимдей коьтерилген.

Орталыкта «Эсли аьдемлер уьшин кавьфсызлык школасы» деген инновационлык программасы аьрекетин бардырады. Эсап беруьв заманына лекциялар, хабарласувлар кебинде 6 дерислер озгарылган. Айтпага, февраль айында медсестра М.Аракчиевадынь аьрекетин мен «Навасыз уйкы» деген темага хабарласув, март айында боьлик етекшиси А.Эсенбаевадынь уйгынлавы ман «Эсли аьдемлердинь тамакланувы» деген темага дерис юритилген.

Пенсионерлерди ямагат яшавына киргистуьв ниет пен «Аьдем оьмирининь уьшинши болжалы» деп аталган клуб исин юритеди. Бу клуб ясуькен аьдемлердинь бос заманын олардынь савлыгын беркитуьвге эм интеллектин оьрлентуьвге уйгынлайды.

Йыл сайын да 8-нши март эм эсли аьдемлер Куьнлерине багысланган тыншаюв шаралары, Дагыстан халк язувшысы Бийке Кулунчакова, белгили

шаир Салимет Майлыбаева, тарих илимлер докторы Р.Сефербеков, КЧР ат казанган артисткасы А.Черкесова ман йолыгыслар болып ойткен.

Орталыктынъ тезлик социаллык ярдамын беруьвши боьлиги (етекшиси З.Шувакова) ведомстволар ара биргелес аьрекет этуьв эсабында Яшавшыларды социаллык яктан колтыклав фонды, «Инсан» саваплык фонды, авыл администрациялары эм район предпринимательлери мен бирге тар байланысып куллык юритеди. 2016-2017-нши йыллар ишинде керексинетаган гражданлардан 1118 аьризелер туьскен эм 1825 коьмек этилинген. Баьриси быйылдынъ 1-нши кварталында 344 аьдем 137 мынъ маьнеттинъ материаллык ярдамын алганлар. Баьри материаллык ярдамы Ногай районнынъ социаллык яктан коршалав фондынынъ карыжларынан эм боьлик куллыкшыларынынъ ортакшылык этуьви аркасында спонсорлар коьмеги мен этилинген.

Боьликте кийилген кийимлерди алуьвши банк аьрекетин бардырады. Социаллык куллыкшылары бу банкты толыстыруьвда коьмек этетаган баьри аьдемлерге де разылыгын билдиредилер. Ойткен йыл кыс айларында боьлик куллыкшылары Куьнбатар авыл поселение администрациясынынъ ярдамы ман Куьнбатар авылда 3 аьелге эм Бораншы авылында толы болмаган бир аьелге агаш отынынъ азирлеп еткергенлер.

Ясы етпеген гражданларга эм балалы аьеллерге социаллык ярдамын беруьвдинъ сапатын арттыруьв йолы ман социаллык яктан коршалав куллыгын ийгилендируьв маьселесине оькимет бойынша уьйкен эс этилинеди. Орталыктынъ балаларды эм балалы аьеллерди социаллык яктан канагатлав боьлигинде (етекшиси А.Агисова) куллык беркитилген шаралар планы бойынша юритиледи. Бу боьликтинъ иси эки туьрли кепте уйгынланган: ярым стационар кебинде эм уьйшиликте. Социаллык ярдамын алатаган аьр бир аьдемге документлер пакети азирленген. Боьликте социаллык-кавыфлы аьллерине туьскен аьеллердеги балалар саны быйылдынъ басына 23 деп белгиленген, солардынъ аьр бириси мен байыр программалары бойынша ис юритиледи. Куьн сайын балалар ярым стационарга келедилер, специалистлер оларга баьри окув сабаклары бойынша дерислерин азирлемеге ярдамласадылар, солай ок оьнер куллыклары толтырмага да демевлик этедилер. Социаллык куллыкшыларынынъ аркасы ман Аталыкты саклавышы, хатын-кызлар, Балалардынъ сеним телефоны, Енъуьв байрамы, Халклар ара аьел куьнине багысланган, балалардынъ эм оьспирлердинъ карав-тергевсиз оьсуьвининъ алдын шалув шаралары оьткериледилер.

Боьликтинъ специалистлери район маданият боьлигининъ шаралары эсабында сакат балалар уьшин оьткерилген «Куьлемсиревинъди савгала» деген саваплык концертин уйгынлаьвда белсенли катнастылар. Бу кешликте социаллык ярдамын алатаган 13 балага саваплык концерти аьсеринде йьйылган акшалардан коьмек этилинди. Боьлик куллыкшылары «Школага азирленмеге коьмегинъди эт» деген саваплык акциясында, «Дагыстан – ден савлыгы берк несил уьшин» деп аталган биринши республикалык наркотиклерге карсы яслар форумында ортакшылык эткенлер.

Авыл ерлеринде уйгынланып озгарылатаган социаллык шаралары авыл администрацияларынынъ басшыларынынъ карыж ягыннан коьмек этуьви мен оьткериледи. Сондай айтылган шаралардынъ бириси деп районнынъ баьри авылларында оьткерилетаган Эсли аьдемлер куьнине багысланган декадасы саналады.

Оьз хабаршымыз.

***Сувьретте: «Ногайский район» МО КЦСОН
директоры Гульфира Капитуллаева***

